

University of Groningen

Ander ondernemerschap

Rijst, Arie van der

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1994

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Rijst, A. V. D. (1994). *Ander ondernemerschap: enige beschouwingen over de relatie cultuur, ondernemerschap en ondernemingsfinanciering*. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De ontwikkeling van de ondernemersfunctie in de Westeuropese maatschappij

De wissel wordt gezet

Van de 7e tot de 11e eeuw was het economisch leven in Europa eenzijdig agrarisch gericht. Daarna begon een opleving van zowel de handel als de nijverheid. Dit hield verband met de opkomst van de steden en de contacten met het Oosten door de kruistochten. Daarnaast zijn er sinds de achtste eeuw ook veel contacten met de islamitische cultuur via Spanje geweest. Onder al deze invloeden ging de middeleeuwse levensvisie zich wijzigen. In de negende eeuw hadden de Arabieren Spanje, Sardinië, Sicilië, Zuid-Italië, geheel Noord-Afrika, Kreta, Cyprus, de gehele Westelijke, Oostelijke en Zuidelijke Middellandse Zee kust, uitgezonderd het huidige Turkije, tot aan de Zwarte Zee kust, in bezit. De islamitische cultuur is vooral in de oostelijke en westelijke uithoek van het islamitische rijk tot bloei gekomen. In de 8e eeuw maakten de Arabieren, door een vertaling vanuit het Perzisch in het Arabisch, kennis met de Indiase astrologie en wiskunde. Deze vertaling bleek nutteloos omdat de Arabieren niets van de inhoud begrepen. Op advies van de vizier Ja'far de Barmakied liet Kalief ar-Rashid toen enige Griekse filosofische- en wiskundige werken in het Arabisch vertalen. Bij deze en de daarna volgende vertalingen van het Grieks in het Arabisch hebben de Syrische Nestoriaanse christenen een belangrijke rol gespeeld [1]. Via deze in het Arabisch vertaalde, uit India afkomstige, wiskundige en sterrekundige boeken maakte het Westen kennis met de Arabische cijfers waarvan de bakermat in India ligt. Voor de Indiërs heeft de nul, het niets, een positieve betekenis namelijk die van het goddelijk transcendente. De Arabieren hebben uit praktische overwegingen de nul van de Indiërs overgenomen. Het toepassen van Arabische cijfers maakte, dat bewerkingen als optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen veel sneller en gemakkelijker konden geschieden. Het Arabische cijfer is geheel abstract. Het kan los van iedere concrete werkelijkheid beschouwd worden. De Arabische cijfers zijn daarom bijzonder geschikt om als symbool van een abstracte voorstelling dienst te doen [2]. De Arabische wetenschappers interesseerden zich vooral voor alchemie, astrologie, sterrekunde, geneeskunde en filosofie. De Arabieren hebben de logica tot een zelfstandige, wetenschappelijke methode ontwikkeld, die de grondslag werd voor de gehele wetenschap. In eerste instantie bestond er in Europa weinig interesse voor de kennis van de Arabieren. Omstreeks de elfde eeuw komt hierin verandering. Deze invloed treedt vooral op bij de niet-kerkelijk gebonden universiteiten. Eén van de voor het westen belangrijkste Arabische wetenschappers is Averroes (Ibn Rushd), die van 1126 tot 1198 leefde [4]. Hij is in Cordova, waar zijn vader en zijn grootvader rechter zijn geweest, geboren. Averroes studeerde eerst theologie en daarna medicijnen, wiskunde en filosofie. Hij leerde dat de wereld eeuwig en ongeschapen was, dat de menselijke ziel sterfelijk was, etc. Hij was van mening dat alle waarheid logisch beredeneerd moest en kon worden en dat de waarheid, zelfs middels logische bewijsvoering vastgesteld

kon worden. Averroes trachtte de filosofie vrij te maken van alle contacten en afhankelijkheid van de theologie. In zijn theologisch denken maakte Averroes een onderscheid in de volgende drie soorten mensen [5]:

- eenvoudige mensen die naar zijn mening behoefte hebben aan retorische argumentaties;
- intellectueel aangelegde mensen die behoefte hebben aan een logisch betoog;
- de ware filosofen die behoefte hebben aan het uit de zuivere rede opgebouwde denksysteem, waarin gesproken wordt van de eerste Oorzaak van alle dingen, van de Onbewogen Beweger, die in de taal van eenvoudigen en theologen alleen maar Allah of Jehovah kan worden genoemd.

Op grond van deze onderscheiding kwamen aanhangers van Averroes tot de stelling dat sommige dingen tegelijk waar en onwaar kunnen zijn. Ze kunnen waar zijn voor het eenvoudig geloof, maar onwaar op het terrein van de zuivere rede.

Hij kwam door zijn ideeën in botsing met de Orthodoxe mohammedanen. Eén van hen, Al Gazal, schreef het boek "Vernietiging der Filosofen" waarin hij er op wees dat alle nodige "Waarheid" in de Koran gevonden kan worden. Elke speculatie onafhankelijk van de openbaring was volgens Al Gazal overbodig. Averroes schreef hierop het boek "Vernietiging van de Vernietiging" [6]. De beschuldiging van de Orthodoxe mohammedanen, dat hij de antieke filosofie beoefende ten koste van het ware geloof, heeft er uiteindelijk toe geleid dat Averroes uit al zijn ambten is gezet en eerst naar Cordova en later Marokko is verbannen. Averroes was een bewonderaar van Aristoteles. In het denken van Averroes is de leer van Aristoteles de hoogste waarheid en een openbaring van het hoogste menselijk intellect. Averroes was van mening, dat het bestaan van God onafhankelijk van de openbaring door de rede bewezen kon worden. Hij loochende het bestaan van een persoonlijk God. Tevens leerde hij de eeuwigheid van de materie. Ook ontkende hij de individuele onsterfelijkheid [7]. Op de universiteit van Parijs waren spoedig veel aanhangers van het denken van Averroes. Toen hen door de Kerk werd duidelijk gemaakt dat het denken van Averroes in strijd was met het Katholieke geloof namen ze hun toevlucht tot het zogenaamde "dubbel geloof" één in de filosofie die op de rede gebaseerd was en een tweede theologisch geloof gegrond op de openbaring [8]. De invloed van Averroes was zo groot dat er reeds in het begin van de 13e eeuw diverse werken van hem in het Latijn vertaald waren. Thomas van Aquino (1225-1274), die in tegenstelling tot veel averroïsten een zeer gedegen kennis van de opvattingen van Aristoteles bezat, slaagde er in de Kerk te overtuigen dat de mohammedanen en de christelijke averroïsten het denken van Aristoteles verkeerd geïnterpreteerd hadden.

De wetenschapsvisie van Augustinus, die tot het 2e millennium het wetenschappelijk denken in West-Europa bepaald heeft, wijkt sterk af van het wetenschappelijk denken van na de Renaissance. Augustinus behandelt zijn ideeën over christelijke wetenschap in zijn, uit vier boeken bestaande, "De Doctrina Christiana".

Augustinus is van mening dat in een christelijke samenleving de vorming, de wetenschap, de hele cultuur er op gericht moet zijn mensen op te wekken tot liefde voor

God en de naaste. Voor Augustinus is de gehele werkelijkheid scheppingswerkelijkheid. Omdat God alles in relatie tot zichzelf geschapen heeft, is het wezen van de dingen hun betrokkenheid op God. De gehele schepping draagt "de voetsporen van God" en het is aan de wetenschappers om deze voetsporen op te sporen. De vraag die de wetenschapper volgens Augustinus moet stellen, is niet "hoe" maar "waarom/waartoe". Deze laatste vraag kan alleen beantwoord worden vanuit een confrontatie met de Bijbel waarin God ons Zijn wil openbaart. De Augustinus-kenner Lorenz merkt in dit verband op:

"Die augustinische Kritik zielt auf eine Wissenschaft, welche die Naturerscheinungen unter Absehen von Gott, der höchsten Ursache, nur aus den nächstliegenden irdischen Ursachen erklärt. Darüber hinaus beruht die Wissenschaftskritik des Bischofs auf der Entdeckung, dass die Wissenschaft keinen Selbstwert besitzt. Sie muss, um sinnvoll zu sein, im Dienste des Seligkeitszieles stehen. Sonst dehnt die Sünde ihre Herrschaft auch über das Gebiet der Wissenschaft aus. Curiositas, Hochmut, Hinneigung zu niederen Zielen sind Formen des Abfalls von Gott in der Wissenschaft." [9]

Met de opkomst van de vrije scholen, die geen theologische faculteit hadden, kwam ook de zelfstandige bestudering van het quadrivium op. De wetenschapsvisie van Augustinus wordt vervangen. Men gaat de natuur bestuderen zonder haar directe betrekking op God. Veel kennis werd uit Noord-Spanje onder andere uit Toledo, waar een zeer grote Arabische wetenschappelijke bibliotheek was, verkregen. Adelard van Bath (1097-1142) beschrijft in zijn *Questiones naturales* [10] de verschillen tussen de traditionele scholen en de kennis van de Arabieren. De traditionele scholen staan nog in de Augustijnse traditie. In deze traditie geeft de schepping voortdurend aanleiding tot verwondering en kent geen eigen ordening los van God. Alle verschijnselen dienen dan ook direct op God betrokken te worden. Als vertegenwoordiger van de Arabische kennis ziet Adelard de natuur veel meer als een zichzelf regulerend geheel, dat wel door God in het leven is geroepen en door Hem wordt onderhouden, maar dat een eigen kenbare en redelijke ordening heeft. De verschijnselen in de natuur hebben "rationes" (redenen) die verklaard en begrepen kunnen worden los van hun betrokkenheid tot God [11]. Onder invloed van de Arabische kennis wordt er een andere band met de Schepping aangegaan. Bij de wetenschap komt de onafhankelijke kennisdrift centraal te staan. De vraag naar het "waarom/waartoe" wordt vervangen door het "hoe".

Was bij Augustinus nog sprake van een eenheid in de christelijke levensvisie, met Thomas van Aquino (1225-1274) is dit veranderd. Had bij Augustinus de Schrift gezag over het gehele leven, Thomas van Aquino heeft een dualistische visie op de werkelijkheid uitgewerkt. Het verschil blijkt onder andere uit het verschillend spreken van Augustinus en Thomas van Aquino over de oorsprong van alle dingen. Als Augustinus spreekt over Gods almacht gaat het zonder beperking over schepping, zondeval en verlossing. Thomas van Aquino spreekt anders dan Augustinus over God als de "oorsprong van alle dingen". In zijn werkelijkheidsvisie wordt Gods almacht gezien

als de goddelijke "rede" [12]. De thomistische verredelijking van de Oorsprong van de werkelijkheid heeft de eenheid van de christelijke visie op de werkelijkheid verbroken. Thomas stelt dat als Gods rede de oorsprong van de werkelijkheid is, dan is het wezen van de werkelijkheid "redelijkheid". Als de redelijkheid het karakter van Gods schepping is dan kan Hij niet de Schepper zijn van het niet-redelijke, de materie. Alleen de oorsprong van het redelijke kan in God liggen. Thomas spreekt dan ook niet over het goddelijk karakter van de materie. Zo wordt de materie in de geschapen werkelijkheid het beginsel van een lagere werkelijkheid die zich onderscheidt van een hogere redelijke werkelijkheid. Dit dualisme heeft ook een dualistische visie op de mens tot gevolg gehad. Volgens Thomas bestaat de mens uit een hogere vorm, de "onsterfelijke redelijke ziel" die verwant is aan de goddelijke rede en uit een lager vergankelijk "materie-lichaam". Het "geloofsleven" is het leven van de "onsterfelijke ziel" dat in de godsdienstige kerkelijke sfeer dient te worden verzorgd en verheven is boven de beslommingen van het profane leven [13]. Thomas zoekt het centrum van de mens in zijn rede, waarin de mens verwant is aan de goddelijke rede. De redelijke mens is, volgens Thomas, door zijn redelijkheid in staat de redelijke natuurlijke orde te kennen. Thomas is tevens van mening dat God ook redelijk is. Hij is de Hoogste Rede. De redelijke mens kan echter alleen kennis van de redelijke natuurlijke orde verwerven. De mens kan niet in de kennis van het boven-natuurlijke, dat van de genade-mysteriën van de Kerk, doordringen. Naar aanleiding van deze visie werd de gedachte ontwikkeld dat de "rede" de hoogste norm is, waaraan ook de redelijke God gehouden is. Vanuit deze gedachte werd gesteld dat het "goede" goed is, omdat het redelijk is. Het goede is niet goed omdat God het goed noemt, maar de redelijke God moet het goede wel goed noemen omdat het redelijk is. Daarmee werd Gods almacht ondergeschikt aan een boven Hem staande redelijkheid [14].

Aan het einde van de 13e eeuw ontstond er van uit het franciscaans augustinisch denken kritiek op het dominicaans thomistisch denken. In dit kader moeten de franciscanen Johannes Duns Scotus en Willem van Occam genoemd worden. Scotus (1266-1308) is docent in Oxford en Parijs geweest. Hij ziet de oorsprong van alle dingen niet in Gods "rede" maar in Gods wil. De zin van alle dingen is niet hun redelijkheid maar Gods wil [15]. Dit uitgangspunt tastte het "redelijke" stelsel van Thomas in de kern aan. Als Gods rede niet de zin van de werkelijkheid is, maar Zijn wil, dan heeft ook het "redelijke" doelmatigheidsbeginsel van het stelsel van Thomas geen fundament in Gods wil. Het redelijke doelmatigheidsbeginsel afkomstig van Aristoteles komt dan in de lucht te hangen. De strijd tussen Scotus en de Thomisten heeft ertoe geleid dat de Thomisten zich radicaler gingen opstellen. Willem van Occam (1290-1350), die in Oxford en Parijs heeft gestudeerd, zoekt evenals Duns Scotus het wezen van God niet in de goddelijke "rede" maar in de goddelijke "wil". Hij maakt in zijn theologie Gods "wil" echter los van Gods andere eigenschappen zoals Zijn goedheid en Zijn trouw. Bij van Occam wordt Gods heilige wil tot een irrationele willekeur. Het wezen van de mens is bij van Occam niet in zijn rede, maar in zijn "vrije wil" gelegen [16]. Deze occamistische lijn van het soevereine, vrije menselijke willen, zet zich voort in het met de Renaissance opkomende humanistische geloof in de soevereine menselijke persoonlijkheid en diens soevereine vrije wil. Van Occam bestrijdt ook

het thomistisch-aristoteliaans doelmatigheidsbeginsel. In tegenstelling tot Thomas stelt Van Occam dat doelconstructies slechts menselijke gedachten, een naam (nomen) zijn, waaraan niets in de werkelijkheid beantwoordt. Deze nominalistische kritiek raakte de realiteit van alle "algemene" begrippen, zoals kerk, staat, gezin etc. In de werkelijkheid zouden slechts zichtbare individuele personen en zaken bestaan en geen onzichtbare bovenpersoonlijke of bovenzakelijke verbindingen tussen personen en zaken [17]. Dit heeft een strijd tussen de nominalisten en de realisten tot gevolg gehad. De realisten leerden in navolging van Plato dat de algemene begrippen reeds bestonden voordat de dingen in de wereld waren gekomen. De nominalisten waren van mening dat de algemene begrippen na de dingen komen en dat de algemene begrippen slechts abstracties van het verstand zijn. De nominalistische visie op de werkelijkheid tastte het realistische stelsel van Thomas in zijn grondslagen aan. Kerk en staat zijn volgens Van Occam slechts verzamelingen van individuen. De staat was ook niet meer de op een hoger doel gerichte onderbouw van de Kerk. Deze begrippen zijn, volgens Van Occam, slechts mensengedachten evenals het geloof in de hiërarchie van het kerkelijk instituut over het natuurlijke leven. In deze geestelijke crisis van de christelijke Kerk tussen het primaat van de "rede" en dat van de "wil" en tussen realisme en nominalisme komen de Renaissance en het humanisme op [18] en gaat het nominalisme eeuwen lang het wetenschappelijk denken in Europa domineren. Zoals de onderwerping aan een eenmaal ingesteld en erkend gezag kenmerkend is voor de middeleeuwen, zo is de vrijheid dat voor de Renaissance. De Renaissance mens eiste de volle rechten van zijn persoonlijkheid voor zich op om daar te komen waar onderzoek en denkkraft hem zouden kunnen brengen. Hierbij moeten we ons realiseren dat het middeleeuws scholastisch denken even scherp en even berekend voor zijn taak was als het vroegere en het latere denken. Net als alle denken in alle tijden was ook het scholastisch denken, evenals de middeleeuwse wetenschap, ingekaderd in zelfgestelde beperkingen. In de augustijnse wetenschapsopvatting moet het wetenschappelijk bezig zijn geheel gericht zijn op het beter verstaan van de Bijbel. Volgens Augustinus moet de wetenschap onderworpen en gericht zijn op de dienst aan God [20]. Met de Renaissance breekt er een nieuwe tijd aan, waarin de mens zelf het hoogste gezag draagt. Het gezag van de Kerk over de wetenschap wordt betwist. Gesteld werd dat het gezag van de wetenschap anders is dan dat van de Kerk. Het gezag van de wetenschap is verstandelijk, partieel en niet gouvernementeel. Dit geldt zowel voor de theoretische wetenschap, die gericht is op het begrijpen van de wereld als op de praktische wetenschap die de wereld wil veranderen. De Renaissance wetenschappers gaan, op eigen gezag, de natuur onderzoeken. In dit verband merkt Castelein op dat Augustinus de wetenschappen de dienstmaagden van de theologie noemde, Bacon (1214-1294) daarentegen stelde dat de experimentele wetenschappen de meesteres is en de andere wetenschappen haar dienstmaagden [21].

De Graaff merkt op dat deze nieuwe wetenschap:

"geen liefde, geen piëteit, geen schroom, geen eerbied, geen ootmoed kent. Ze is slecht instrument van de ongebreidelde wil tot macht. Die wil beheerst het subject van de Renaissance." [22]

Typisch voor de Renaissance wetenschap is dat ze zich niet langer bezighoudt met het zoeken van het verborgen meta-fysisch "wezen" van de dingen maar met behulp van nieuwe methoden de werkelijkheid haar "wetten" tracht te ontrukken. Deze nieuwe benadering werd mogelijk door een nieuwe subject-object relatie van mens en wereld. De nieuwe subject-object relatie reduceert de schepping door middel van voorstellingen tot een bruikbaar en beheersbaar object.

In het algemeen wordt gesteld dat de Renaissance in de 13e en 14e eeuw is begonnen. Een extra impuls is ontstaan door de verovering van Constantinopel in 1453 door de Turken waardoor veel Griekse geleerden naar Italië zijn uitgeweken.

Het begin van de Renaissance valt dus in de "herfsttij van de middeleeuwen". Wedergeboorte, levensvernieuwing, komt in vele godsdiensten en bij vele volken voor. In dit kader willen we slechts de hindoeïstische reïncarnatiegedachte die gekoppeld is aan de leer van het karma en het nachtelijk gesprek van de Here Jezus met Nicodemus noemen. Zowel de Renaissance als de Reformatie erkennen de noodzaak van een radicale wedergeboorte van het menselijk bestaan. De Renaissance verwacht echter de wedergeboorte vanuit de mens, de Reformatie wilde weer terug naar de Bijbel. Het Renaissance humanisme is volgens Popma:

"Een geloof, en een daaruit voortvloeiende levens- en wereldbeschouwing, bij welke niet het Woord Gods, maar een uit het mensenhart opgekomen overlegging of gedachte als wet en richtsnoer wordt aanvaard." [23]

De Reformatie heeft ons er weer op gewezen dat alleen in Christus onze persoonlijkheid tot volle bloei kan komen. Hieraan moet toegevoegd worden dat deze ontwikkeling alleen tot haar recht kan komen

"wanneer het leven onder beslag ligt van de normen, die Gods Woord, en alleen dat Woord, ons stelt!" [24]

Onder invloed van mannen als Dante, Petrarca, Boccaccio, Sassoferrato en Giovanni da Ravenna ontwaakt de kritiek op de middeleeuwse levensvisie en ontstaat het verlangen naar persoonlijk aards geluk. Er ontstaan meningen die lijnrecht op de middeleeuwse levensbeschouwing staan. De Kerk stond deze ontwikkeling van het individu in de weg omdat de Kerk van een universalistische samenlevingstheorie uitging. De middeleeuwse samenleving had een sterk corporatieve inslag. Hierbinnen was voor het humanistisch vrijheidsideaal, zowel voor de denkvrijheid als voor de maatschappelijke vrijheid, geen ruimte. De Renaissance mens wilde doelbewust "de door God gegeven grenzen" overschrijden [25]. Onder invloed van de Renaissance "tijdgeest" hebben de Italiaanse steden zichzelf vrijgevochten en waren ze niet meer van een landheer afhankelijk. Deze zelfstandigheid wekte zelfvertrouwen op en een verdere toenemende vrijheidszin. Men was bereid uit naijver of zelfbehoud zich fel te verdedigen. Er heerste een levenskracht bij de grootst mogelijke verdeeldheid. Het individu was aan zichzelf overgelaten, te zeer beheerst door persoonlijk eigen belang, eigen liefde of hartstochten om naar een maatstaf van sociale moraal te kunnen leven [26].

Het intellect wordt zich bewust wat het kan en tracht de dingen naar hun wezen te waarderen, niet volgens de formules van een voorgeschreven denkwijze maar "motu proprio". De Renaissance wordt gekenmerkt door een overwaardering van de menselijke rede en een vrijheidsdrang op alle levensterreinen. De Renaissance mens stelde zich boven de algemeen geldende wetten van de moraal en verwierp elk begrip dat een onbelemmerende ontplooiing van zijn persoonlijkheid in de weg stond. Hij liet zich niet meer, ook niet op zedelijk terrein, de wet voorschrijven. Macchiavelli, zelf een zoon van de Renaissance, stelde dat Italië de meest verdorven natie van Europa was, op de voet gevolgd door Spanje en Frankrijk. De worsteling tussen de "Civitas Dei" en de "Civitas terrena" komt in die tijd wel heel duidelijk naar voren.

Hoewel niet openlijk werd er toch een principiële onverzoenlijke strijd tussen de kerkelijke en de humanistische wetenschap gevoerd. Er werd echter geen vernietigende strijd gestreden. De humanistische wetenschap heeft een muur opgetrokken tussen haar en de kerkelijke wetenschap. Daarachter leidde de kerkelijke wetenschap haar eigen leven. Door deze mentaliteit is de ontwikkeling zeer langzaam gegaan. Ruim een eeuw heeft men het verschil tussen de door de Kerk voorgeschreven dogmatische Waarheid en de persoonlijk aanvaarde Waarheid kunnen en willen verbloemen. Pas door de Reformatie, de contra-Reformatie en in de barok als kunstuiting komen de contrasten scherp naar buiten. Het ontwakend vertrouwen in de menselijke rede, het geloof in de menselijke waardigheid, het verlangen naar schoonheid, de vrijheidszin, de stoutmoedigheid en geestdrift zijn kenmerkend voor de Renaissance [27]. In navolging van de Italiaanse steden republieken ontstaan er ook elders in Europa steden. In Nederland krijgt in 1217 Middelburg stadsrechten. In 1220 volgt Dordrecht daarna Leiden, Haarlem en Gouda.

De balans

De conclusie kan getrokken worden dat er op alle terreinen van het leven, zowel op maatschappelijk, religieus, filosofisch, sociaal als op economisch gebied in de loop van de 13e en 14e eeuw significante veranderingen zijn opgetreden. Niet Gods Woord maar de redelijke mens wordt de maatstaf voor het profane leven. Er ontstond een muur tussen de humanistische en de kerkelijke wetenschap. Hierdoor heeft de geestelijkheid haar greep op het profane leven verloren. Voor de ondernemer, die in die tijd grootgrondbezitter, kleine boer, grote of kleine handelaar danwel gildemeester was, is er sinds de Renaissance veel veranderd, zoals uit schematisch overzicht 8 blijkt.

vóór de Renaissance ¹	nà de Renaissance ²
de mens is op weg naar het hiernamaals.	de mens heeft recht op geluk in het hiernumaals.
het najagen van rijkdom wordt door de Kerk veroordeeld.	rijkdom mag ten koste van anderen nagejaagd worden.
alleen grondstof- en arbeidskosten bepalen de marktprijs.	de prijs van goederen en diensten wordt op de markt bepaald.
er is geen markteconomie.	er ontstaat een markteconomie.
het lenen van geld tegen rente is verboden.	het lenen van geld tegen rente is toegestaan.
kapitaalaccumulatie ten behoeve van handel en industrie komt nauwelijks voor.	kapitaalaccumulatie ten behoeve van handel en later voor de industrie treedt op.
de ondernemer erkent sociale verantwoordelijkheid.	de ondernemer erkent geen sociale verantwoordelijkheid.
de ondernemer mag niet naar maximale winst streven.	de ondernemer streeft door zijn prijsstelling naar maximale winst.

¹ Hier moet gedacht worden aan de situatie vóór de 12e eeuw.

schema 8

² In veel gebieden is deze situatie pas in de 15e of 16e eeuw bereikt.

Ook Heilbroner is van mening dat er een groot verschil zit tussen de middeleeuwse economische gemeenschap en de daarna opgekomen markteconomie. Hij merkt in dit verband op:

"Het is de kloof tussen een gemeenschap waarin de economische activiteiten nog volstrekt onontwarbaar verweven is met de sociale en religieuze activiteiten, en

één waarin het economische bestel om zo te zeggen een geheel eigen leven is gaan leiden." [28]

Omstreeks de 12e eeuw, vóór het ontstaan van het marktsysteem, was er wel een gemeenschap met markten, maar deze was voor het oplossen van haar economische problemen nog niet afhankelijk van het marktmechanisme. De veranderingen die volgens Heilbroner voor het omvormen van de middeleeuwse door de Kerk beheerste gemeenschap, waarin de economie een ondergeschikte en geen dominerende rol speelde, tot een echte marktgemeenschap nodig waren zijn [29]:

- een nieuwe instelling ten aanzien van economische activiteiten. De statusmaatschappij moet plaats maken voor de contractmaatschappij. In deze maatschappij moeten de mensen vrij zijn hun levensbestemming naar eigen keuze zelf te bepalen;
- de monetisatie van het economische leven zal moeten worden voortgezet. In een marktmaatschappij zal vrijwel alle arbeid met geld beloond moeten worden. Alleen dan kan het proces van kopen en verkopen in iedere geleding van de maatschappij plaatsvinden;
- in plaats van dirigisme zal het vrije spel van de "marktvraag" de economie moeten beheersen. De mensen moeten hun arbeid gaan verrichten, niet omdat hen dat wordt opgedragen, maar omdat zij daarmee geld kunnen verdienen. De producent moet de hoeveelheid en de soort van zijn productie bepalen, niet omdat de voorschriften van de heerlijkheid of het gilde dat zo bepaald hebben, maar omdat er een marktvraag naar die producten bestaat.

De kerk en het renteverbod

Uit het voorgaande blijkt dat de religieus maatschappelijke veranderingen die gepaard zijn gegaan met de Renaissance de gewijzigde inzichten ten aanzien van het economisch handelen mogelijk hebben gemaakt. De reformatoren werden met een ontreligieusering van de maatschappij geconfronteerd. Voordat aandacht wordt geschonken aan de stelling van Max Weber dat de kapitalistische geest, die zo'n grote invloed op het economisch handelen heeft gehad en nog steeds heeft, uit de calvinistische gedachtenwereld is ontstaan, zal eerst aandacht geschonken worden aan de uitlatingen die enige kerkvaders en de reformatoren ten aanzien van het economisch handelen en het rentevraagstuk hebben gedaan. Daarna zal er op de stelling van Weber ingegaan worden.

Kerkvaders als Tertullianus, Athanasius, Basilius, Ambrosius, Hiëronymus en Augustinus hebben zich reeds duidelijk tegen het vragen van rente geuit. Tertullianus is de eerste die een plaats uit het Nieuwe Testament namelijk Luc. 6:35 waar staat: "Leent, zonder iets weder te hopen", als uitgangspunt neemt in zijn stellingname tegen rente. Ambrosius stelde dat rente nemen gelijk staat aan diefstal. Augustinus was van mening dat:

"Wucher bzw. Zinsnehmen vom Himmelreich ausschliesse." [30]

Gedurende de eerste drie eeuwen kon de Kerk als instituut nog geen maatschappelijke invloed uitoefenen. In die tijd bepaalden de keizers de hoogte van het rentepercentage. Dat het renteprobleem reeds aan het begin van de 4e eeuw in de belangstelling van de Kerk stond, blijkt uit de uitspraak van de synode van Elvira (306 na Christus) dat zowel geestelijken als leken die rente vragen geëxcommuniceerd moesten worden. In de praktijk werd toch rente gevraagd. Dit blijkt uit het feit dat keizer Constantijn in 325, een maand vóór de opening van de synode van Nicea, een wet heeft uitgevaardigd waardoor de maximum rente op 12 % per jaar werd vastgesteld [31]. Het vragen van rente behoorde de eerste zeven eeuwen tot de normale praktijk. Karel de Grote heeft in het jaar 789 een algeheel renteverbod uitgevaardigd. Dit renteverbod is door de Synode van Aken in datzelfde jaar bevestigd. Om de betekenis van dit renteverbod te begrijpen, moeten we ons realiseren dat in de tijd van Karel de Grote schulden hoofdzakelijk aangegaan werden voor consumptieve doeleinden. Op het niet houden van het renteverbod zijn toen weer kerkelijke sancties zoals uitsluiting van de sacramenten en van een kerkelijke begrafenis van kracht geworden.

Omstreeks het einde van de 11e eeuw werd onder woeker verstaan datgene dat bij teruggave van een geleend goed meer gegeven moet worden ter wille van het gebruik van het geleende goed. Lenen kon zowel geld als natuurlijke goederen zoals graan betreffen. Door diverse publicisten wordt het verschil tussen huur- en leencontracten besproken. Bij een huurcontract blijft het goed eigendom van de verhuurder. Hij houdt het risico. De huurder verwerft alleen het gebruik [32]. Bij een leencontract wordt het eigendom aan de lener overgedragen. Door eigenaar te worden, wordt hij tevens verantwoordelijk voor het mogelijk risico. Volgens het Romeinse recht wordt de overdracht van eigendom als een wezenlijk bestanddeel van het leencontract beschouwd. Bij een leencontract wordt men geconfronteerd met het tijdsverschil tussen het moment van lenen en het moment van terugbetalen. Een bekende stelling is dat de woekeraar de tijd tussen lenen en terugbetalen verkoopt, iets dat hem niet toe kan behoren.

In dit kader wordt opgemerkt dat het decreet van Gratianus (1140) niet alleen de woekerdaad, maar zelfs de woekerwil of begeerte verbiedt. Na verloop van tijd werd er ondanks het renteverbod in de praktijk toch weer rente gevraagd en betaald. Zo is bekend dat in de 13e eeuw Paus Clemens IV (1265-1268) de excommunicatie van enige bankiers die geld met rente uitgeleend hadden opgeheven heeft. Deze bankiers hadden kort daarvoor ook aan de Paus geld tegen rente geleend. De Paus beklaagt zich over de hoge rente van deze lening. In die tijd was het normaal dat de te betalen rente vóór de uitbetaling van het geleende bedrag werd afgetrokken. Door de hoge rente had de Paus slechts 50 % van de geleende som uitbetaald gekregen [33].

In de 13e eeuw valt er een verandering waar te nemen. Het wordt dan aanvaard dat de schuldeiser boven het geleende bedrag de woeker/interest mag vragen die hij zelf heeft moeten betalen voor een noodlening die hij heeft moeten aangaan omdat hij zijn

kapitaal heeft uitgeleend. Deze vorm van rente staat bekend als de "damnum emergens" [34]. Tot deze groep behoort ook de overeengekomen boete wegens het niet aanhouden van de overeengekomen terugbetalingstermijn. Kredietverkoop en aankoop op levering zijn twee vormen van het koop- en verkoopcontract die gekenmerkt wordt door het feit dat er tussen de verkoop of aankoop en de betaling of de levering van de goederen een bepaalde tijdruimte zit. Deze contractvorm is bekend als "contractus usurarium". De Kerk was tegen dit soort contracten en stelde dat iemand die zijn waar duurder verkoopt in verband met uitstel van betaling de woekerzonde bedrijft. Ook de zogenaamde "societas leonina", een contract waarbij de geldschieder wel deelde in de winst maar niet in het verlies, werd als woekerovereenkomst gezien. Ook volgens het Romeinse recht is het societas leonina contract onrechtvaardig omdat er geen evenwichtige verhouding bestaat tussen de verplichtingen van de beide partijen.

Niettegenstaande het renteverbod heeft zich in de middeleeuwen een geaccepteerde mogelijkheid ontwikkeld geld winstgevend te maken. Deze methode is bekend als de "rentekoop". Braeuer [35] wijst er op dat rentekoop reeds omstreeks 1150 voorkwam. Hij geeft de volgende toelichting op het begrip "rentekoop". Een jonge werkwillige arme boer, die geen geld bezit, wil de boerderij van een oude boer kopen. De jonge boer komt aan het geld, nodig om de boerderij te kopen, doordat iemand die geld heeft een "eeuwige" rente bij de jonge boer koopt. De oude boer krijgt de overeengekomen koopsom. De jonge boer verkrijgt het eigendom van boerderij en grond, de "geldgever" krijgt tot het einde van zijn leven de overeengekomen periodieke uitkering. Hij heeft geen recht meer op het kapitaal waarmee hij de "eeuwige" rente gekocht heeft.

In de loop der tijd zijn er twee soorten "rentekoop" ontstaan [36]:

- de lijfrentekoop;
- de losrentekoop.

Er is van lijfrentekoop sprake als overeengekomen is dat de periodieke uitkeringen op vooraf vastgestelde tijdstippen aan een bepaalde persoon of groep van personen plaatsvindt. Het woord toont reeds aan dat er een verband bestaat tussen de te betalen rente en een lijf, een leven. Een lijfrente kon ook op meerdere levens afgesloten worden. Is bij een lijfrente-overeenkomst de periodieke uitkering verschuldigd tot het overlijden van degene op wiens leven de rente is afgesloten, bij losrente bestaat dit verband niet. Een losrente is een rente die de verkoper van de rente periodiek moet betalen tot het tijdstip waarop de rente gelost wordt, dat wil zeggen het moment van terugbetalen van de oorspronkelijke koopsom.

Bij een lijfrente was men zijn geld kwijt, bij een losrente verloor men slechts tijdelijke de beschikkingsmacht over de bij de transactie betrokken koopsom, grond of goederen. De rentekooptransactie moest volgens het kerkelijk recht geschieden. Hierbij werd er nauwkeurig op toegezien dat het eigendom van de koopsom, grond of goederen naar de rentekoper overging. Een nadeel van de rentekoop was dat de rentekoper zijn bezit kwijt was als de renteverkoper niet in staat was aan zijn verplichtingen te vol-

doen omdat het eigendom op de renteverkoper was overgegaan. De rentekoop werd in eerste instantie vooral toegepast in de agrarische sector, later werd de rentekoop ook door steden en de adel gepraktiseerd. Ook de scholastici, speciaal Thomas van Aquino, hebben zich in het rentevraagstuk verdiept. Op grond van het bijbels renteverbod mocht volgens hen geen rente over een lening gevraagd worden [37]. Zij hebben zich duidelijk tegen rente op consumptief- en produktief krediet uitgesproken. Thomas was echter wel van mening dat de produktiviteit van het kapitaal een kapitaalswinst rechtvaardigt als deze maar een andere vorm dan een "echte" rente heeft. Hierbij kan volgens Thomas gedacht worden aan een winstdelingscontract of aan winst uit een eigen bedrijf als dit door een bedrijfsleider geleid wordt. Hierdoor is de spanning tussen enerzijds het renteverbod als christelijke liefdeswet en anderzijds het winststreven van de mens toegenomen. Ook in de 15e en 16e eeuw hebben zich nog veel synodes tegen het nemen van rente uitgesproken en zware kerkelijke straffen geformuleerd. In dit kader wordt door Funk [38] de volgende de synodes genoemd: Freising 1480, Konstanz 1483, Bamberg 1491, Schwerin 1492, Magdeburg 1505, Regensburg 1512, Hildesheim 1539, Strassburg 1549, Augsburg 1567, Salzburg 1569, Arras en Mechelen 1570.

Ook de reformatoren Luther (1483-1546), Zwingli (1484-1531) en Calvijn (1509-1564) hebben zich met het renteprobleem beziggehouden. Hierbij gaan de reformatoren van een andere levensbeschouwing uit dan de scholastici. Het scholastisch natuurgenade denken gaat er van uit dat er buiten de sacramenten en daardoor buiten de Kerk geen heil te vinden is. Hoe meer het heil met het kerkelijk ambt vereenzelvigd wordt des te meer wordt het leven buiten de kerk in zijn geheel als "werelds" gezien. De staat en het sociaal-economisch leven wordt hierdoor in principe het terrein van de boze. De reformatoren gaan van schepping, zondeval en verlossing door Christus, als grondmotief uit. Dit andere grondmotief heeft grote betekenis voor het sociaal-economisch leven gehad [39]. Wolters [40] verduidelijkt het verschil aan de hand van de navolgende twee figuren. Hij geeft hiermee een duidelijk beeld van de verschillen tussen het scholastisch natuurgenade denken, waarbij een splitsing gemaakt wordt in een profaan en een sacraal leven en de reformatorische opvatting. Wolters gaat van het uitgangspunt uit dat de gehele geschapen werkelijkheid in een aantal belangrijke terreinen verdeeld kan worden. Belangrijk is dat de werkelijke grenzen tussen de verschillende terreinen niet willekeurig gekozen kunnen worden maar door de Schepper zelf gegeven zijn. Elke dualistische twee-rijken-theorie brengt een horizontale scheiding aan tussen dingen en activiteiten van verschillende aard. Een veel getrokken scheidingslijn is in schema 9 weergegeven. Bij deze levensbeschouwing behoort de Kerk tot het sacrale leven en alle overige terreinen tot het profane leven.

De Bijbel geeft volgens de reformatoren echter een ander beeld. Zowel God als Satan eisen "heel de schepping", ook heel de mens, voor zich op. De scheidslijn die beide machten scheidt, loopt dwars door de geschapen werkelijkheid. Dit is weergegeven in schema 10. De scheidslijn valt nergens samen met een legitieme, in de schepping ingebouwde onderscheiding. Omdat de verticale scheidslijn de frontlijn aangeeft is deze scheidslijn steeds in beweging. Wint de geest van het humanisme terrein en wordt het menselijk denkvermogen geseculariseerd dan verliest het Koninkrijk Gods

terrein. Wordt er in toenemende mate naar Gods wil geleefd dan verliest satan terrein. Wolters wijst er op dat de radicale scheidslijn tussen de twee rijken in wezen dezelfde lijn is die vlees en geest scheidt in de mens. De Reformatie heeft ons geleerd dat vlees en geest niet samenvalt met het begrip lichaam en ziel, een denken dat uit de heidense, Griekse filosofie afkomstig is. De gelovige staat onder het gezag (exousia) van Gods Geest maar staat ook (nog) bloot aan de geest van de wereld.

Het Koninkrijk Gods: gewijd terrein	KERK
--	------

GEZIN
POLITIEK
HANDEL
KUNST
ONDERWIJS
De wereld: JOURNALISTIEK
profaan INTELLECT
terrein GEVOEL
PLANTEN EN DIEREN
LEVENLOZE MATERIE

schema 9

KE	RK
GE	ZIN
POLI	TIEK
HAN	DEL
KU	NST
HET ONDER	WIJS DE
KONINK-JOUR	NALISTIEK WERELD
RIJK INTEL	LECT
GODS GE	VOEL
PLANTEN	EN DIEREN
LEVENLOZE	MATERIE

schema 10

Luther

Om de houding van Luther, tegen vele door de samenleving van zijn tijd geaccepteerde zaken, te verstaan is het noodzakelijk te wijzen op de 97 stellingen van Luther die hij op 4 september 1517, bijna twee maanden vóór de bekende 95 stellingen (31 oktober 1517), publiceerde. Luther, geschoold als scholasticus, bond via deze 97 stellingen de strijd aan met de scholastische theologie, de filosofie en de logica [41]. Hij bestrijdt de scholastische vooronderstelling, gestoeld op de aristotelische filosofie en de logica, dat de mens in staat zou zijn om met zijn verstand de werken van God inzichtelijk en begrijpelijk te maken. Luther had ontdekt dat de Bijbel over veel dingen "anders" spreekt dan de theologie en filosofie uit zijn tijd. Hierdoor had hij plotseling een geheel ander zicht op de gehele Schrift gekregen. Luther rekent radicaal met de scholastische zekerheden af en vervangt deze door het "Sola scriptura". Het "Sola scriptura" was volgens Luther noodzakelijk geworden omdat de scholastici de Bijbel "filosofisch" begrepen. Luthers houding ten aanzien van rente en woeker moet tegen deze ontwikkeling gezien worden.

Luther heeft zich vele malen over het probleem van rente en woeker geuit. Zo heeft hij in 1519 "Sermon von dem Wucher" geschreven. In 1540 zag "An die Pfarrherrn Widder den Wucher zu predigen" het licht [42]. Luther is van mening dat niet de hoogte van de rente onderwerp van discussie moet zijn, maar de fundamentele vraag of rente gevraagd mag worden. Het onderscheid tussen rente en woeker is voor hem niet belangrijk. Luther wijst het vragen van rente fundamenteel af. Ramp merkt op:

"Luthers Haltung geht nicht von den Bedürfnissen der Welt aus, vielmehr werden auf Grund der Heiligen Schrift dem Christen die Verhaltensmassregeln gegeben" [43]

Hij vindt dat rente en woeker hetzelfde is als gestolen en geroofd goed. Iemand die meer terug wil hebben als hij heeft geleend, is een dief en onderscheidt zich niet van een rover of moordenaar, is de mening van Luther. Mensen die rente vragen hebben zich aan de Mammon en de Duivel overgegeven [44]. Luther stelt ook kerkelijk straffen voor op het vragen van rente. In 1538 stelt Luther, naar aanleiding van een vraag, dat iemand van adel die geld tegen 30 % had uitgeleend van het avondmaal uitgesloten moet worden. Maar ook mensen die 5 à 6 % rente vroegen waren volgens Luther Mammon-dienaren en konden niet zalig worden. Christen zijn en rente vragen sluiten volgens Luther elkaar uit. Dat Luther ook oog had voor de consequenties van zijn uitspraak, blijkt uit een brief van Luther aan de Danziger Raad in 1525. Hij schrijft:

"Ist die Person aber alt und unvermögend, dass man ihr nicht also das Maul von der Krippen stosse und zum Bettler mache, sondern lasse ihnen die Zinse, solange sie leben und bedarben, wie das die Liebe und natürliche Billigkeit lehret. Kurzum: hierin auf diese Weise zu handeln, kann man kein Gesetze furschreiben, sondern es stehet alles in Ansehen der Person, welche man nach der Liebe und

Billigkeit, durch Erkenntnis guter Leute, muss tragen und nicht verderben lassen, sonsten würde eitel Unrecht allda sein, wo man der Gestrengigkeit nach mit ihnen sollte fahren." [45]

Het bovenstaande wil niet zeggen dat Luther uiteindelijk toch een "matige" rente sanctioneert. Hij maakt wel duidelijk dat wetticisme onbarmhartig kan zijn en dat liefde en barmhartigheid boven een onbarmhartige wetsvervulling verkozen moet worden.

Luther was fel gekant tegen "rentekoop". Hij wijst er op dat het een éézijdige transactie is waarbij alle risico's bij de verkoper, de schuldenaar, ligt. Als iemand in de handel investeert, moet hij zowel in de winst als in het verlies participeren. Hetzelfde principe moet volgens Luther ook gelden bij "rentekoop". Luther accepteert de rentekoop alleen als het:

- om bruikbare grond gaat;
- om één stuk grond gaat;
- risico voor de renteverkoper en de rentekoper gelijk is.

Bij "rentekoop" moet, volgens Luther, de vergoeding een relatie met de opbrengst hebben, dat wil zeggen een verantwoord aandeel in de opbrengst. Samenvattend kan men stellen dat Luther van mening is dat:

- het aards bezit het handelen van mensen niet mag bepalen. Eigen voordeel mag niet voor Gods geboden gesteld worden;
- eigendom niet afgewezen moet worden, maar dat het wel een plaats moet hebben in de dienst aan de naaste. Het liefdegebod moet ook over het bezit heersen;
- een benadeling of extra belasting van de zwakkeren noch naar goddelijk- noch naar natuurlijk recht juist is. Het is bovendien in strijd met de rechtsgelijkheid. Personen die een rentegevend krediet verstrekken, nodig voor consumptieve doeleinden, maken gebruik van de slechte situatie waarin de geldlener zich bevindt. Ook rentedragende leningen voor een produktief krediet wijst Luther af omdat de rente als onderdeel van de kostprijs gezien wordt. Hierdoor worden de goederen duurder en ontstaan er problemen met de armen;
- prijsbeïnvloeding bij in- en verkoop moet gezien worden als woekerpraktijken. De handelaar heeft recht op een redelijke beloning. Alles wat daarboven uitgaat, ziet Luther als woeker;
- rentekoop verantwoord is als er geen vast rentepercentage maar een redelijk aandeel in de opbrengst overeengekomen worden.

Bij zijn gedachtenvorming heeft Luther zich niet door economische maar door theologische argumenten laten leiden. Het accepteren van het renteverbod zag Luther als een geloofsdaad, als een uiting van een waar christelijk gemeenschapsleven. De houding van Luther ten aanzien van rente en woeker wordt door de diverse publicisten verschillend beoordeeld. Ramp [46] merkt op dat velen de inzichten van Luther als

onjuist en verouderd afwijzen. In dit verband noemt hij onder andere: H. Wiskemann (1861), W. Endemann (1883), W. Sombart (1913), R.H. Tawney (1922) en J. Bohatec (1937). Anderen zoals G. Schmoller (1860), I. v. Schubert (1924), K. Holl (1932) en H. Bornkamm (1947) onderschrijven de mening van Luther. Bornkamm schrijft:

"Luthers Haltung zum Zinsproblem ist oft als Zeichen einer schon damals veralteten und längst überwundenen Wirtschaftsanschauung angesehen worden. Zweifellos war der Kapitalismus nicht afzuhalten, die neuen Wirtschaftsformen sind über Luthers Einwände weggegangen. Aber ich glaube, je mehr der Unsegen und die Gefahren des kapitalistischen Zeitalters erkannt und vielleicht auch überwunden werden, wird Luther als einer der grossen Warner am Beginn dieses Zeitalters erscheinen, dessen Grundgedanken in neuer Form Beachtung verdienen." [47]

Zwingli

Ook Zwingli heeft zich over het renteprobleem geuit. Hoewel hij zich niet systematisch met het renteprobleem bezig heeft gehouden, zijn zijn gedachten toch op hoofdpunten bekend. Zwingli maakt, in tegenstelling tot Luther, een onderscheid tussen rente en woeker. Bij woeker denkt hij niet aan bovenmatige rente maar aan alle vergoedingen voor consumptieve leningen. Als Zwingli over rente spreekt moet aan productief krediet gedacht worden. Volgens Zwingli sluiten Christen zijn en rente of woeker vragen elkaar uit. Iemand die rente of woeker vraagt en weet dat God dit niet wil, veracht God en mag zich volgens Zwingli dan ook geen christen noemen. Voor Zwingli gaat het bij het rente- en woekerprobleem om de zaligheid van mensen. Zwingli probeert het renteprobleem bij zijn wortel aan te pakken doordat hij van de eigendomsvraag uitgaat. Hij gaat, uitgaande van Psalm 24:1, er van uit dat de aarde en wat deze voortbrengt aan God toebehoort. God laat de mensen zonder vergoeding van Zijn eigendom genieten. Deze oorspronkelijk situatie heeft de mens veranderd en Gods eigendom tot zijn eigen bezit verklaard. Alleen al uit het bestaan van privé eigendom blijkt dat de mensen zondaars zijn, stelt Zwingli. Hij is van mening dat:

"wir eigen (zu Privateigentum) machend das gottes ist, dass wir, das gottes ist, darüber er aber uns lasst schaffner sin, nit nach sinem willen bruchend. Also sind ouch alle zins ungöttlich" [48].

Zwingli gaat er vanuit dat bij de oplossing van sociale en economische vragen Gods Woord richtingbepalend moet zijn. Hij heeft met alle hem ter beschikking staande middelen getracht de omstandigheden zo te wijzigen dat situaties die in strijd zijn met Gods geboden vermeden werden. Belangrijk voor Zwingli is de gerechtigheid. Hierbij maakt hij een onderscheid tussen de goddelijke gerechtigheid en de menselijke gerechtigheid. De menselijke gerechtigheid is een "gebroken" gerechtigheid en staat continu onder het gericht van de goddelijke gerechtigheid. Deze scheiding werkt ook

door bij het renteprobleem. Vanuit de goddelijke gerechtigheid is rente voor Zwingli onacceptabel. Christen zijn en rente vragen sluiten elkaar volledig uit.

Zwingli is van mening dat de individuele mens of hij christen is of niet zich moet houden aan wat door de overheid toegestaan of voorbehouden is. Ook ten aanzien van het renteprobleem heeft ieder individu zich aan de richtlijnen van de overheid te houden, ook als ze tegen Gods wil ingaan. Hij is van mening dat tijdelijke zaken ondergeschikt zijn aan eeuwige waarden. De christen moet bij wereldse zaken tot lijden bereid zijn. Daarom moet een christen bij een onchristelijke overheid toch het juiste doen, dat wil zeggen enerzijds het onrecht dragen en anderzijds het boze niet doen. Hij is zich bewust van het feit dat bijbelse- en juridisch eisen altijd twee verschillende zaken zullen zijn. De staat kan niemand "goed" maken, maar ze moet de goeden beschermen en de kwaden weren. Dan doet ze de wil van God op aarde [49]. De overheid draagt volgens Zwingli een grote verantwoordelijkheid omdat ze zich bij haar wetgeving wel of niet door Gods woord kan laten leiden. Dat betreft ook het renteprobleem.

Hoewel Zwingli er steeds op wijst dat bij productief krediet rente vragen tegen Gods geboden ingaat, was hij toch van mening dat reeds gesloten overeenkomsten uitgevoerd moesten worden. Een individu heeft volgens Zwingli niet het recht ten bate van zichzelf in bestaande overeenkomsten verandering te brengen. Ook als de staat zijn verantwoording voor God verzaakt en zijn plicht tegenover de mensen niet erkent, mag iemand noch door list of geweld noch door een beroep te doen op de Bijbel een ander een deel van diens bezit ontnemen. Als motivering verwijst Zwingli naar de decaloog waar onder andere de mensen voorgehouden wordt: "Gij zult niet begeren". Aan mensen die dit gebod in de wind slaan moet, aldus Zwingli, het gebod: "Gij zult niet stelen" voorgehouden worden. Eigenmachtig handelen tegen de door de overheid ingestelde rechtsorde is volgens Zwingli onjuist. Wel moeten de overheden:

"Als getreue Väter ihre Pflicht den Untertanen gegenüber auszuüben. Sie sollen es nicht dulden, dass Wucherer das Volk belasten und beschweren." [50]

Rentekoop wordt door Zwingli afgewezen. Hij is van mening dat er geen nieuwe rentekoopcontracten meer afgesloten mogen worden en dat de bestaande onaflosbare rentekoopcontracten aflosbaar gemaakt moeten worden [51]. Hij stelt voor de onaflosbare rentekoopcontracten tegen 5 % te kapitaliseren [52].

Zwingli heeft zich bij zijn voorstellen ten aanzien van de grondschulden gerealiseerd dat in het algemeen de individuele boer het geld om het gekapitaliseerde rentekoopcontract af te lossen niet op kon brengen. Hij heeft daarom op een mogelijkheid die de kapitaalarme schuldenaar minder belast geweest. Zwingli betoogt dat de vergoeding voor het geleende geld, waarbij een stuk grond niet in eigendom maar wel als onderpand gegeven wordt, geen jaarlijks vast bedrag moet zijn maar een relatie moet hebben met de opbrengst van de grond [53].

De invloed van Zwingli op de rentewetgeving in Zurich blijkt uit een raadsbesluit van deze stad op 9 oktober 1529 waarin een groot deel van de ideeën van Zwingli gestalte krijgen [54].

Calvijn

In het midden van de 16e eeuw was Genève een stad van kooplieden en handwerkers. De financiële situatie van Genève was rond 1545 niet al te best. Het stadsbestuur was toen zelfs genoodzaakt in Basel 6000 talers tegen 5 % rente te lenen omdat verdere verhoging van de belastingen niet mogelijk was. Bohatec vermeldt dat in 1545:

"die Genfer Kaufleute am Hungertuch nagen." [55]

Biéler [56] wijst er op dat ook Calvijn in zijn pastorale praktijk met economische problemen geconfronteerd werd. Calvijn heeft in zijn preken aan deze problemen regelmatig aandacht geschonken, maar geen economische theorie opgesteld. Calvijn was van mening dat het renteverbod in het Oude Testament voor nieuw testamentische christenen geen directe zeggingskracht meer heeft. Hij stelde dat de oud testamentische renteverbodsbepalingen voor het joodse volk van die tijd waren en hun geldigheid en verplichting verloren hebben voor onze tijd. De oud testamentische geboden en voorschriften hebben volgens Calvijn voor christenen slechts dan betekenis als ze zich in de decaloog laten inpassen omdat de decaloog het richtsnoer voor ons leven moet zijn. Hierdoor verliezen de oud testamentische geboden en voorschriften hun woordelijke wetskracht. Ook zijn de verschillen qua tijd en plaats zodanig dat een woordelijk verstaan van de oud testamentische geboden en voorschriften volgens Calvijn niet juist is [57]. Calvijn gaat er volgens Bohatec [58] bij zijn denken vanuit dat:

- de samenleving als een organisme gezien moet worden;
- recht en billijkheid bepalend moet zijn voor de persoonlijke verhoudingen.

Calvijn is van mening dat de wetten van Mozes voor de christen alleen van kracht zijn als ze tot gerechtigheid en billijkheid verplichten. Hij heeft het zelf zo samengevat:

"Il y a la substance qui nous demeure, c'est-à-dire l'équité et la droiture." [59]

Calvijn is van mening dat het renteprobleem gezien moet worden in relatie tot het achtste gebod "Gij zult niet stelen". De grondgedachte van dit gebod is dat ieders recht onaangetast moet blijven en dat niemand de ander iets moet aandoen waarvan hij wenst dat zoiets hem niet aangedaan wordt (de Gulden Regel). Dit houdt volgens Calvijn in dat niet het zekerstellen van het kapitaal noch de rente bepalend moet zijn voor het handelen van de christen maar de dienst aan de naaste. Niet het eigen voordeel maar de verhouding tot de naaste moet het handelen bepalen. Woeker, hierbij

denkt Calvijn speciaal aan consumptief krediet, staat haaks op gerechtigheid en billijkheid. Woeker is onrechtmatige winst, is afpersing.

Gezien zijn levensvisie wekt het geen verwondering dat Calvijn een positievere waardering voor de koopman had dan de scholastici. Hij wijst er diverse malen op dat alle handelingen, ook die van de koopman, "coram Deo" geschieden [60].

Het billijkheid principe houdt volgens Calvijn ook in dat bij hulpverlening de één de ander niet boven zijn mogelijkheden te hulp behoeft te komen. Men hoeft zijn eigen positie niet te ondermijnen.

De scholastici stelden dat de handelaar zijn goederen alleen tegen een rechtvaardige prijs mag verkopen, dat wil zeggen een prijs waarbij de koper en de verkoper ieder een gelijk voordeel genieten. Calvijn stelt dat een prijs recht en billijk moet zijn zowel voor de koper als voor de verkoper. De verkoper moet zich in de situatie van de koper plaatsen en zo handelen als hij behandeld zou willen worden. Dit houdt echter niet in dat hij zijn goederen zo goedkoop mogelijk moet verkopen. De koopman heeft ook recht op een zekere winst om zo zijn onderneming op te bouwen en tot bloei te brengen. Rentabiliteitsoverwegingen als zodanig kunnen volgens Calvijn billijk zijn. Calvijn geeft hier dus ruimte voor een economische en dynamische ontwikkeling. Door het introduceren van de maatstaf gerechtigheid en billijkheid wordt in wezen de opvattingen van de individu bepalend voor zijn handelen. Het komt bij Calvijn op de verantwoordelijkheid van de geldgever en de schuldenaar aan. Van een arme mag men geen rente vragen, van een rijke wel. In Christus komen rijken en armen elkaar te hulp, ze behoren bij elkaar. De armen zijn voor Calvijn de procureurs die Christus in het leven der dankbaarheid mogen vervangen. In een preek over Deut. 24:19-22 merkt Calvijn op:

"Que vous ne me fraudiez point de ce qui m'appartient: je constitue les pauvres mes procureurs pour l'aller recueillir." [61]

Calvijn onderkent duidelijk de moeilijkheid van zijn opvatting voor het dagelijks leven. Tawney vermeldt in dit kader dat Calvijn met de rente omging "zoals een apotheek met vergif" [62]. Vergif is een noodzakelijk kwaad waarmee men zorgvuldig moet omgaan, anders is het dodelijk.

Calvijn spreekt, vanuit de opvatting van recht en billijkheid bij leningen, dan ook van een vergoeding waar de geldgever recht op heeft omdat hij gedurende een bepaalde tijd niet de beschikking heeft over zijn geld, zijn eigendom, daarmee niet werken kan, geen winst mee maken kan.

Bohatec merkt bij zijn bespreking van de economische ideeën van Calvijn op dat:

"Jedem das Seine, sein Recht zukomme, dass der eine sich dem anderen in wahrer Brüderlichkeit, Menschlichkeit und Loyalität mitteile und alles tue, was er für sich von dem anderen verlangt, stimmt weiter diese naturrechtliche Forderung mit dem Prinzip der christlichen Nächstenliebe überein." [63]

Calvijn heeft de volgende richtlijn ten aanzien van rente gegeven [64]:

- van armen mag geen rente gevraagd worden;
- leningen moeten ook aan armen verstrekt worden, ook al is het rendement lager en het risico hoger bij het lenen aan armen;
- ook bij lenen moet de billijkheid betracht worden (gulden regel);
- de borg moet evenveel winst maken als de geldlener;
- niet de ongerechtigheid van de wereld maar dat wat recht en billijk is volgens Gods Woord moet bepalend zijn voor de hoogte van de rente;
- niet alleen het persoonlijk voordeel maar ook het algemeen belang moet in het oog gehouden worden;
- wettelijke richtlijnen dienen aangehouden te worden. Dit sluit niet uit dat uit billijkheidsoverwegingen soms een lagere rente gevraagd moet worden.

Uit de literatuur blijkt dat de economische verhoudingen in Wittenberg, Zürich en Genève niet veel van elkaar verschilden. Wittenberg was in de tijd van Luther een stad van handwerkslieden. De belasting werd hoofdzakelijk door de handelaren opgebracht. Ook Zürich was in die tijd nog een eenvoudige handwerk stad. Genève was in de eerste helft van de 16e eeuw ook een stad van handwerkslieden. De economische situatie was in Genève minder rooskleurig dan in Wittenberg en Zürich. Luther en Zwingli stellen nadrukkelijk dat het renteprobleem om een geloofsbeslissing vraagt. Het gaat om "Heil of verloren gaan". Ook Calvijn is geen vriend van de rente. Hij wijst echter het oud testamentische renteverbod af en bestrijdt haar. Hij is zich wel bewust dat zijn houding ten aanzien van rente in de praktijk verkeerd geïnterpreteerd kan worden. Bij zijn uitspraken gaat Calvijn met het rentebegrip om als "een apotheek met gif", zoals reeds is opgemerkt.

Luther laat zich bij zijn beoordeling van het rentevraagstuk door de Bergrede leiden. Zwingli kiest naast de Bergrede ook de eigendomsvraag als uitgangspunt. Voor Calvijn zijn de decaloog en recht en billijkheid uitgangspunt bij zijn oplossing van het renteprobleem in zijn tijd.

Luther onderschrijft principieel het renteverbod zowel voor consumptief- als voor produktief krediet. Zwingli's opstelling heeft veel gemeen met die van Luther. Ook hij veroordeelt het vragen van rente, zowel voor consumptief- als voor produktief krediet. Calvijn accepteert rente maar veroordeelt woeker. Voor Calvijn is recht en billijkheid bepalend voor de hoogte van het rentepercentage. Voor Calvijn is consumptief krediet acceptabel als recht en billijkheid in acht genomen wordt. Wel moeten volgens Calvijn armen en rijken elkaar te hulp komen. Dezelfde mening heeft Calvijn ten aanzien van produktief krediet.

Rentekoop is voor Luther acceptabel als er geen vast rentepercentage maar een redelijk aandeel in de opbrengst overeengekomen wordt. Voor Zwingli is rentekoop onacceptabel. Calvijn accepteert de rentekoop mits het rentepercentage recht doet aan recht en billijkheid.

Luther had, als pastor, grote aversie tegen het geven van adviezen aan de overheid. Dit heeft te maken met zijn visie dat geestelijke en wereldse zaken gescheiden gehouden moeten worden. Zwingli voelt zich daarentegen niet alleen verantwoordelijk voor de prediking maar voelt zich als burger ook mede verantwoordelijk voor de daden van de overheid. Daarom heeft hij actief meegewerkt aan de rentewetgeving in Zürich. Ook Calvijn heeft zich niet alleen als pastor over het renteprobleem geuit, maar ook de rentewetgeving in Genève mede gestalte gegeven.

In de 16e eeuw heeft vooral de Vlaamse jezuïet Leonardus Lessius (1554-1623), met zijn tractaat "De Justitia et Jure", richting gegeven aan het Rooms Katholiek denken over de renteproblematiek.

De wezenlijke bijdrage van Lessius is het verleggen van de klemtoon van het recht op rente als compensatie voor gederfde winst naar het recht op rente als compensatie voor de opoffering van liquiditeit [65].

Volgens Lessius heeft elke gelduitlening een verlies aan liquiditeit voor de geldverstrekker tot gevolg. Beutel wijst er op dat er ten aanzien van het rentevraagstuk een kloof is tussen Lessius en de fundamentalistische scholastici voor wie zelfs het eisen van een kleine rentevergoeding een doodzonde was, omdat er niet zoiets bestaat als een "kleine moord" [66].

In Nederland heeft Claudius Salmasius hoogleraar aan de Universiteit van Leiden omstreeks 1640 enige gezaghebbende werken over de rente gepubliceerd. Hierin analyseerde hij de beschouwingen over de rente en weerlegt hij de redeneringen die ter bestrijding van de rente werden aangevoerd [67]. Ook 17e eeuwse schrijvers als Kloppenburg, Boxhorn, Maresius en Graswinckel hebben in die tijd in dezelfde geest over het renteprobleem gepubliceerd [68]. Lessius en Salmasius hebben het scholastisch renteverbod van zijn laatste kracht beroofd. Noch Lessius noch Salmasius noch hun tijdgenoten hebben, net zo min als Calvijn, gezien dat God door het renteverbod wilde voorkomen dat er schuldverhoudingen ontstonden. De relatie tussen het renteverbod, het sabbats- en het jubeljaar hebben zij ook niet gelegd.

Rente, schulden en het sabbats- en jubeljaar

Bij de discussies over rente en schulden wordt er weinig aandacht aan het door God ingestelde sabbats- en jubeljaar besteed. De reden hiervoor is dat het joodse economische denken nauwelijks aandacht aan het sabbats- en jubeljaar besteed omdat de joden aan het sabbats- en jubeljaar alleen een religieuze betekenis hechten [69]. Er wordt van uitgegaan dat de belangrijkste betekenis van het sabbats- en jubeljaar is dat de joden voor al hun behoeften leren op God te vertrouwen.

Door het land het zevende jaar braak te laten liggen moet men er op vertrouwen dat God het zesde jaar voldoende voedsel geeft om twee jaar te overbruggen. Daarnaast wordt men door het kwijtschelden van schulden er bij bepaald dat welvaart door God geschonken wordt onder andere ook om deze welvaart met minder welvarenden te delen. Het jubeljaar wil nog nadrukkelijker dan het sabbatsjaar de joodse gemeenschap

duidelijk maken dat alles, ook het land van God is. Hij heeft het land Kanaän aan zijn volk gegeven. Ze hebben ieder een deel van het land als erfdeel uit "Zijn hand" ontvangen [70]. Het jubeljaar is in deze gedachtengang een herbevestiging dat het "God" is die economisch succes geeft. Deut. 26:1-11 vertelt ons over het offer van de eerstelingen. Deze pericoop eindigt als volgt:

"En gij zult u verheugen over al het goede dat de Here, uw God, u en uw huis gegeven heeft; gij, de Leviet, en de vreemdeling, die in uw midden is."

Onderstaand wordt ter discussie gesteld of de betekenis van het sabbats- en jubeljaar niet verder rijkt dan een religieuze betekenis en wat de consequenties zijn als we deze instellingen van God verwaarlozen.

Het sabbatsjaar wordt iedere zeven jaar gevierd. Dan mag het land een jaar niet ingezaaid, moeten de schulden kwijtgescholden en de joodse slaven vrijgelaten worden [71]. Wat gedurende het sabbatsjaar op het land groeit is voor de armen.

Met het gebod van de vrijlating van de joodse slaven en het kwijtschelden van schulden in het sabbatsjaar corrigeert God de door mensen geïntroduceerde schuldverhoudingen. De Bijbel leert ons onze naaste lief te hebben als onszelf. Als deze naaste omdat hij niet geholpen wordt in een ongelijke positie ten opzichte van anderen is gekomen, dan mag dat geen blijvende situatie worden. Het voorkomen van blijvende schuldverhoudingen door de instelling van het sabbatsjaar is uniek in de wereld. Alleen het joodse volk heeft deze instelling. Bij de zeer vele richtlijnen die God voor ons leven in de Bijbel geeft wordt ook op de consequenties gewezen als we Zijn richtlijnen naast ons neerleggen.

"onderhoud dan zijn inzettingen en zijn geboden, die ik u heden opleg, opdat het u en uw kinderen na u wél ga." [72]

Schuldverhoudingen grijpen diep in het leven van mensen, bedrijven en volken in en kunnen zeer grote gevolgen voor individuen, groepen of gehele naties hebben. De hedendaagse problemen rond de ontwikkelingslanden zijn hier een schrijnend voorbeeld van.

God wil dat het volk van Israël zich op alle aspecten van het leven van de overige volken zal onderscheiden, ook economisch, ook in hun welvaart. Zoals te verwachten was heeft de hebzucht en het gebrek aan vertrouwen van de mensen op God, dat Hij hen gedurende het sabbatsjaar voldoende voedsel zou geven, ertoe geleid dat dit gebod van God niet altijd werd gehouden. Ook zijn er in de loop der jaren allerlei ontsnapingsclausules bedacht. Zo is er een kleitablet met een schuldbekentenis te Murabba'at gevonden waarin de schuldenaar afzag van de "voordelen" van het sabbatsjaar [73].

Het jubeljaar wordt zo genoemd omdat dit jaar met trompetgeschal aangekondigd moet worden. Het heeft een cyclus van 50 jaar en gaat in op de "Grote Verzoendag" op de tiende dag van de zevende maand. Ook tijdens het jubeljaar mogen de akkers niet ingezaaid, moeten de schulden kwijtgescholden en de joodse slaven vrijgelaten

worden. Het belangrijkste verschil met het sabbatsjaar is dat met het jubeljaar ieder zijn "erfdeel" terug ontvangt dat wil zeggen dat de joden die door welke omstandigheid dan ook hun grond aan andere joden hebben moeten verkopen hun erfdeel "om niet" terug ontvangen [74]. Grond in een stad gelegen waarop huizen gebouwd zijn kan echter alleen in het jaar na de verkoop teruggekocht worden. Huizen in een dorp worden, omdat een dorp niet ommuurd is, op dezelfde wijze behandeld als grond voor agrarisch gebruik [75]. Bij grondtransacties kocht men de grond dan ook tot het eerstvolgende jubeljaar.

Ook in Israël kon de schuldenaar, zijn vrouw en zijn kinderen, als hij niet aan zijn financiële verplichtingen kon voldoen, als slaaf worden verkocht. De "waarde" van een joodse slaaf was echter niet gelijk aan die van een "heidense" slaaf. De reden hiervoor was dat de joodse slaaf anders behandeld moest worden. Waren ze niet allen knechten van de Here? Als zijn schuld betaald was moest hij vrijgelaten worden. Bij zijn vrijlating mocht de joodse slaaf niet "ledig" weggezonden worden. De prijs voor het terugkopen van joodse slaven werd naar het aantal jaren tot hun vrijlating, welke maximaal plaatsvond in het sabbatsjaar, berekend. Schulden ten gevolge van tegenslagen konden en kunnen in het algemeen makkelijk afgelost worden omdat het verboden is rente van broeders te vragen. Soms moet er een onderpand gegeven worden of wordt er om borgstelling gevraagd. Het zich beschikbaar stellen als borg kan vergaande consequenties hebben als de schuldenaar en ook de borg niet aan hun verplichtingen kunnen voldoen. Faillissement en in het verleden ook vrijheidsberoving kon de consequentie van borgstelling zijn. Tegen het aangaan van onverantwoorde borgstelling wordt dan ook in de Bijbel gewaarschuwd [76]. Het kwijtschelden van de overblijvende schulden was geen ethische filantropie maar een gezond houden van het economisch leven door het helpen van de naaste, naar de wijsheid van de Wet. De Vaux [77] stelt dat er geen aanwijzingen bekend zijn dat het volk van Israël het jubeljaar in zijn volle bedoeling heeft gepraktiseerd. Wel werd het volgens De Vaux als een ideaal van gerechtigheid en maatschappelijke gelijkheid gezien. Seipel [78] stelt daarentegen dat men tijdens de Machabeeën het sabbats- en het jubeljaar nauwgezet onderhield. Voor ons onderzoek is het niet essentieel of het sabbats- en jubeljaar daadwerkelijk gepraktiseerd is. In ons onderzoek gaat het om de invloed die een tweetal door God gegeven richtlijnen op het economisch leven, in het bijzonder op het handelen van de ondernemer, hebben.

Max Weber en het kapitalistisch denken

Velen hebben de sociaal-economische ethiek van de reformatoren bekritiseerd. Zo stelt Tawney dat Calvijns ethiek wettisch, mechanisch en zonder verbeelding is, het werk van een jurist en van een geniaal organisator, meer joods en romeins dan christelijk [79]. Bouwman stelt dat Calvijn de radicale ethiek van de Bergrede voor het dagelijks leven niet in zijn ethiek heeft opgenomen [80]. Aan deze kritiek willen wij voorbijgaan en speciale aandacht schenken aan de stelling van Max Weber dat de kapitalistische geest uit de calvinistische gedachtenwereld is ontstaan. Het zijn vooral Max

Webers publicaties geweest die op de interdependentie tussen religieuze en economische factoren hebben gewezen. Door de historische en godsdienst-sociologische onderzoeken van Weber loopt de alles beheersende vraag waarom alleen in het Avondland een "rationele" cultuur tot ontwikkeling is gekomen. Deze rationele cultuur is op vele gebieden zichtbaar zoals in de kunst, wetenschap en techniek, economie, staat en maatschappij. In zijn bekende studie "Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus" [81] probeert Weber aan te tonen dat het rationalistisch doordachte streven naar winst, dat het vroeg kapitalisme in Europa en Noord-Amerika kenmerkt, uit de calvinistische ethiek te verklaren is. De Puriteinse religieusiteit staat volgens Weber aan de wieg van de moderne "Wirtschaftsmenschen" [82]. Het ascetisch Protestantisme creëerde, volgens Weber, namelijk een rationele levensmethodiek, een nieuwe arbeidsethos, die omschreven kan worden met de idee van de beroepsplicht. Hij merkt hierover op:

"Diese Rationalisierung der Lebensführung innerhalb der Welt im Hinblick auf das Jenseits war die Wirkung der Berufskonzeption des asketischen Protestantismus." [83]

In het Puritanisme is, volgens Weber, de eenheid van het religieuze postulaat met de voor het kapitalisme gunstige burgerlijke levensstijl bereikt [84].

De middeleeuwse ethiek wordt volgens Weber door een diepe kloof gescheiden van de puriteinse ethiek. De kapitalistische geest zoals deze door Weber wordt omschreven zou in de middeleeuwen als:

"Ausdruck des schmutzigsten Geizes und einer schlechthin würdelosen Gesinnung proskribiert worden." [85]

Zoals reeds is opgemerkt konden kooplieden wel zondeloos handelen, maar niet Gode welgevallig. Thomas van Aquino heeft het streven naar winst als schandig geduid. Ook bracht het kerkelijk renteverbod vele ondernemers voortdurend in grote gewetensnood. Illustratief is dat ze bij hun dood vaak grote sommen als "gewetensgeld" aan kerkelijke instellingen nalieten. De diepe aversie van de katholieke ethiek tegen ieder kapitalistische activiteit vloeit volgens Weber voort uit het onpersoonlijk karakter van de betrekkingen binnen de kapitalistische economie. Want hierdoor is het onmogelijk om deze wereld ethisch te doordringen.

Volgens Weber steunt Calvijns leer op "roeping" en "uitverkiezing". Het beroep wordt als een roeping van God gezien. De leer van de uitverkiezing gaat er van uit dat de uitverkiezing van een mens reeds eeuwig door God besloten is.

Door de volgelingen van Calvijn zijn deze twee leerstellingen aan elkaar verbonden en wel in die zin dat de mens, onzeker als hij is over zijn eigen zaligheid, door rusteloze beroepsarbeid zijn verkiezing van Godswege kan vastmaken en door de vervulling van zijn roeping van zijn eigen verkiezing verzekerd kan worden [86]. Om deze reden ging, volgens Weber, bij de calvinisten een grote beroepsijver met een sobere

levenshouding gepaard. Weber gebruikt voor deze geesteshouding de uitdrukking "innerweltliche Askese". Door deze "innerweltliche Askese" kwam er op grote schaal kapitaal voor verdere expansie van economische activiteiten beschikbaar omdat geld niet gegeven werd om er van te genieten [87]. Weber stelt dat "Wertung des innerweltliche Lebens als Aufgabe" niet in het middeleeuws denken past. Volgens de middeleeuwse traditie behoort de wereldlijke arbeid tot het creatuurlijke van het geloofsleven "sittlich an sich indifferent wie Essen und Trinken" [88]. Thomas beschouwde de menselijke stands- en beroepsgeledingen als het werk van de goddelijke Voorzienigheid. Niet de "vita activa" maar de "vita contemplativa" gold als de hoogste religieuze waardering. Weber is van mening dat bij de bestudering van de invloed van de religie op het leven er een onderscheid gemaakt moet worden tussen de officiële leer en het feitelijk gedrag. Deze algemene opmerking is van wezenlijk belang om de ethiek in een bepaalde periode te verstaan. In de middeleeuwen wordt de monnik eigenlijk als de volkomen christen gezien. Zijn levenswijze werd echter niet van iedereen verlangd, al bleef ze in afgezwakte mate voor het leven van alle dag een voorbeeld. Het onderscheid in een "monniks-ethiek en een massa-ethiek" leidde ertoe dat de meer religieuze individuen de wereld verlieten om een bijzondere gemeenschap te vormen. Anderzijds was dit ook de reden waarom het middeleeuws christendom het leven der leken zo weinig ethisch en ascetisch wist te beïnvloeden. Van de monniks-ethiek werd gesteld dat ze "Höchstansprüche, aber für die Alltags-ethik nicht massgebend" [89] was. Ook de middeleeuwse kerk verlangde van de leek als ideaal een principiële verandering namelijk de systematische heiliging van het gehele leven. Op dit punt doet zich de spanning tussen ideaal en werkelijkheid gevoelen.

Juist deze eis zwakte de kerk in de praktijk door het sacrament van de biecht af. Volgens Weber heeft "het sacramentalisme en het ritualisme" van de Katholieke Kerk en met name het instituut van de biecht de onsystematische levenswijze in de hand gewerkt. Hij was van mening dat de magisch-ritualistische sacramentsbediening en absolutie zoals deze zich manifesteert in de biecht er toe heeft bijgedragen dat de eenheid en strengheid van de methodische levenswijze in feite doorbroken werd. De biecht gaf de middeleeuwse mens de mogelijkheid tot een "ontspanning" van het schuldgevoel en het zondegevoel dat door de ethische voorschriften van de Kerk opgeroepen was. Het stond tevens, vooral voor de economisch handelende mens, een ethische rationalisering van de "innerweltliche" levenswijze in de weg. Dit in tegenstelling tot de Puriteinse levenswandel die volgens Weber "eine zum System gesteigerte Werkheiligkeit" vroeg. Bij deze levenswandel was er geen sprake van het echt Katholieke "Auf und Ab zwischen Sünde, Reue, Busse, Entlastung, neuer Sünde" [90].

Weber stelt dat de hiervoor genoemde verschilpunten zich concentreren in het verschil in inzicht ten aanzien van de ascese. De christelijke ascese droeg in de middeleeuwen een strikt rationeel karakter die ten doel had de status naturae te overwinnen en de handelingen van de mens aan een voortdurende zelfcontrole en een ethische normering te onderwerpen. Maar deze rationele ascese bleef in de middeleeuwen tot de monniken beperkt. De monnik is volgens Weber de eerste rationeel levende mens [91]. De monnik leefde in de middeleeuwen reeds met een ingedeelde tijd. Pogingen om de ascetische levenswijze ook buiten de kloostercel ingang te doen vinden, denk aan de Fran-

ciscanen, hebben geen succes gehad omdat ze door de kerkelijke praktijk van de biecht werden doorkruist. De fundamentele innovatie van de Reformatie is volgens Weber dat zij de rationele christelijke ascese en levenshouding uit de kloosters naar het wereldlijk leven heeft overgebracht.

De visie van Weber kan als volgt samengevat worden:

"Die christliche Askese, anfangs aus der Welt in die Einsamkeit flüchtend, hatte bereits aus dem Kloster heraus, indem sie Welt entsagte, die Welt kirchlich beherrscht. Aber dabei hatte sie im ganzen dem weltlichen Alltagsleben seinen natürlich unbefangenen Charakter gelassen. Jetzt trat sie auf den Markt des Lebens, schlug die Türe des Klosters hinter sich zu und unternahm es, gerade das weltliche Alltagsleben mit ihrer Methodik zu durchtränken, es zu einem rationalen Leben in der Welt und doch nicht von dieser Welt oder für diese Welt umzugestalten." [92]

Weber geeft ons inziens een vertekend beeld van het calvinisme. Hij geeft niet het denken van Calvin maar van de 17e en 18e eeuwse puriteinen weer. Er is echter een enorme kloof tussen het denken van Calvin en deze puriteinen. De puriteinen verabsoluteren de leer van de uitverkiezing en stellen deze centraal in hun leven en handelen. Bij Calvin heeft de leer van de uitverkiezing zowel in zijn "Institutie" als in zijn preken een bescheiden plaats ingenomen. Calvin stelt nadrukkelijk dat onze uitverkiezing slechts in Christus rust en nooit van de grootte van onze beroepsijver afhankelijk kan zijn. Rijkdom wordt door Calvin niet verworpen, maar moet in dienst van de armen gesteld worden. Het is vanwege de schrijnende armoede dat Calvin op soberheid aandringt. Met deze armoede werd hij dagelijks geconfronteerd omdat velen, door de geloofsvervolging in Frankrijk, hun heil in Genève zochten. Calvins grondbeginsel is immers dat de samenleving een "organisme" is. Daarnaast heeft Weber de kapitalistische geest verenigt tot rationeel zijn plicht vervullen. Diverse publicisten onder andere Kraus en Sombart hebben hier op gewezen. Critici van Weber zoals Robertson en Fanfani betogen dat het rationele "Wirtschaftsethos" niet eerst bij de puriteinse ondernemer verschijnt.

Ze zijn van mening dat:

"Europe was acquainted with capitalism before the Protestant revolt." [93]

In zijn studie over de economische invloed van de in 1098 door Robert de Molesme gestichte orde van Cîteaux, de orde waarvan de bekende Bernardus van Clairvaux in 1115 abt van Clairvaux werd, merkt Baeck naar aanleiding van de stelling van Weber dat de rationaliteit eigen aan de kapitalistische ontwikkeling van West-Europa begonnen is en geschaagd werd door de calvinistische, puriteinse moraal, op:

"Deze thesis van Weber is een stelling die meer steun geniet vanuit het paradigma der liberale protestante theologie uit het begin van de 20e eeuw dan vanuit nauwkeurig historisch onderzoek. Volgens mijn inzicht is de twaalfde eeuw reeds een incubatie periode van economische rationaliteit waartoe de cisterciënzers op dub-

bele manier hebben bijgedragen: enerzijds met hun praxis van efficiënte uitbating (bedrijfscultuur) en anderzijds met hun arbeidsethos" [94].

Pirenne merkt op dat de kooplieden in de 12e eeuw niet gezien moeten worden als eenvoudige brave lieden wier doel het alleen was de eindjes aan elkaar te knopen. Ze waren reeds van de kapitalistische geest doordrongen. De koopman van die tijd redeneerde, rekende en had als enig doel zijn winsten en zijn rijkdom te vergroten [95]. Ook de door Espina beschreven 13e eeuwse koopman-ondernemer Jehon Boinebroke is een kapitalist die van zijn sociaal-economische overwicht misbruik maakte om elk medemens, die het ongeluk had met hem in een zakelijk contact te komen, uit te buiten [96].

Wij zijn dan ook met de critici van Weber van mening dat de ontwikkeling naar een rationeel "Wirtschaftsethos", onder invloed van de economische ontwikkelingen in de middeleeuwse steden, veel eerder heeft plaatsgevonden dan door Weber wordt verondersteld. Veel factoren wijzen op de dynamisering van het economisch leven in de middeleeuwse steden. De structuurveranderingen die zich in de middeleeuwse samenleving hebben voltrokken en hun kwalitatieve betekenis zijn van doorslaggevende betekenis geweest voor het ontstaan van het rationeel kapitalisme. Terecht schrijft Bendix ten aanzien van dit punt:

"Puritanism was a late development that reinforced tendencies that had distinguished European society for a long time past." [97]

Het is de geest van de Renaissance en het uit de Renaissance voortgekomen humanisme die de kapitalistische instelling mogelijk hebben gemaakt. Men moet zich realiseren dat er tussen Calvijn en het 18e eeuwse puriteinisme ongeveer twee eeuwen liggen die van grote betekenis zijn geweest voor de Westeuropese levensovertuiging. In deze periode heeft het humanistisch denken de wereld verder veroverd. Een denken dat in die tijd sterk beïnvloed is door filosofen als Hobbes, Locke en Bacon. Van Locke is bekend dat hij nauwe contacten onderhield met de Engelse puriteinen [98]. Het is dan ook een ontaard calvinisme dat onder invloed van de Renaissance geest tot de gewetenloze kapitalistische mentaliteit van de 19e eeuw heeft geleid.

Samenvatting

In de loop van de 13e en de 14e eeuw treden er significante veranderingen op, zowel op maatschappelijk, religieus, filosofisch, sociaal als economisch gebied. Niet Gods Woord maar de redelijke mens wordt de maatstaf voor het profane leven. De veranderingen zijn zodanig dat van het omzetten van een wissel gesproken kan worden. De levensbeschouwing die na de Renaissance manifest wordt, kan voor zover het ons onderzoek betreft, door de volgende belangrijke uitspraken op het kritisch niveau weergegeven worden:

- het humanistisch geloof in de soevereine menselijke persoonlijkheid en diens soevereine vrije wil krijgt vaste voet;
- de scheiding van het sacrale en het profane leven begint;
- de staat is niet meer een op een hoger doel gerichte onderbouw van de kerk;
- de tijd is van de mens, waarbinnen het religieuze een plaats kan hebben;
- rationalisme en individualisme is niet in strijd met het christelijk geloof.;
- de maatschappij is gericht op ongelijkheid en eigen belang;
- de mens mag individueel eigen welvaart en rijkdom nastreven;
- grootgrondbezit is acceptabel;
- rente vragen is verantwoord en billijk;
- diefstal is alleen het ontvreemden van het eigendom van een ander.

De Reformatie heeft wel invloed gehad op het denken over het economisch handelen, maar heeft geen eigen economische theorie gegeven. Luther en Zwingli wijzen beiden op principiële gronden rentebetaling zowel voor consumptief- als voor productief krediet af. Voor Calvijn, die de samenleving als een organisme ziet waar recht en billijkheid bepalend moet zijn voor de individuele persoonlijke verhoudingen, wijst rentebetaling niet op principiële gronden af. Wel is hij van mening dat men met rente moet omgaan als "de apotheker met vergif". Calvijn legt geen verbinding tussen het renteverbod en het sabbats- en jubeljaar. Keizer doet dit wel en merkt op dat het kwijtschelden van schulden en het renteverbod geen ethische filantropie is maar het gezond houden van het economisch leven. Calvijn benadrukt wel dat al het handelen van de mens "coram Deo" plaatsvindt.

Hierna werd betoogd dat de ontwikkeling naar een rationeel "Wirtschaftsethos" onder invloed van de economische ontwikkelingen in de middeleeuwse steden reeds veel eerder heeft plaatsgevonden dan door Weber werd verondersteld.

Literatuurverwijzingen

- [1] De Lacy O'Leary   How Greek science passed to the Arabs.
London, 1980, pag. 160.
- [2] F. de Graaff   Anno domini 1000 anno domini 2000.
Kampen, 1975. pag. 29 e.v.
- [3] H.N. Hagoort   Wijsheid van het vlees. Over 97 onbe-
kende stellingen van Maarten Luther.
Uitgave van het Ref. instituut voor
Cultuurwetenschappen, Gouda, 1992,
pag. 24 e.v.
- [4] B. Russell   Geschiedenis van de westerse filosofie.
Wassenaar, 1970, pag. 387.
- [5] L. Praamsma   De kerk van alle tijden. Verkenningen in
het landschap van de kerkgeschiedenis.
Franeker, 1979, deel I, pag. 303.
- [6] B. Russell   Geschiedenis van de westerse filosofie.
Wassenaar, 1970, pag. 388.
- [7] C.H. Randall   The Renaissance of the Twelfth Centu-
ry.
Cambridge (Mass), 1927. pag. 347.
- [8] B. Russell   Geschiedenis van de westerse filosofie.
Wassenaar, 1970, pag. 410.
- [9] R. Lorenz   Die Wissenschaftslehre Augustins.
Zeitschrift für Kirchengeschichte 67
(1955/ 1956), pag. 245.
- [10] M. Müller   Die Quaestiones Naturales des Adelar-
dus von Bath. Beiträge zur Geschichte
der Philosophie und Theologie des Mit-
tellalters XXXI heft. 2.
Münster, 1934.

- [11] M. Müller Die Quaestiones Naturales des Adelardus von Bath. Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters XXXI heft. 2. Münster, 1934, pag. 8.
- [12] A. Keizer Wetenschap in Bijbels licht. Amsterdam, 1986, pag. 79.
- [13] H. Dooyeweerd De idee der individualiteits-structuur en het Thomistisch substantiebegrip. Phil. Ref. 1943. pag. 65 e.v.
- [14] A. Keizer Wetenschap in Bijbels licht. Amsterdam, 1986, pag. 82.
- [15] H.J. Störing Geschiedenis van de Filosofie. Utrecht, 1985, pag. 259.
- [16] S.U. Zuidema Willem van Occam. Phil. Ref. 1936, pag. 193 e.v.
- [17] A. Keizer Wetenschap in Bijbels licht. Amsterdam, 1986, pag. 84.
- [18] A. Keizer Wetenschap in Bijbels licht. Amsterdam, 1986, pag. 85.
- [19] E.L.S. Horsburgh Lorenzo the Magnificent and Florence in the Golden Age. London, 1909, pag. 360.
- [20] A. Augustinus De Doctrina Christiana. Der Heiligen Kirchenvater Aurelius Augustinus VIII Band. In het Duits vertaald door P.S. Mitteyer, München, pag. 101 e.v.
- [21] L. Castelein Ontwikkelingen in het westerse denken. Vakgroep persoonlijkheidspsychologie, R.U.Leiden, 1987, pag. 23.
- [22] F. de Graaff Anno domini 1000 anno domini 2000. Kampen, 1975, pag. 156.

- [23] W.S. Emmens De Renaissance.
Phil. Ref. 1953, pag. 181.
- [24] W.S. Emmens De Renaissance.
Phil. Ref. 1953, pag. 184.
- [25] W.S. Emmens De Renaissance.
Phil. Ref. 1954, pag. 34.
- [26] G.J. Hoogewerff De ontwikkeling der Italiaanse Renaissance.
Zutphen, pag. 14.
- [27] J.A. Symonds Renaissance in Italy, deel II.
Revival of Learning.
London, 1920, pag. 113.
- [28] R.L. Heilbroner De ontwikkeling van de economische samenleving.
Utrecht. 1977, pag. 52.
- [29] R.L. Heilbroner De ontwikkeling van de economische samenleving.
Utrecht. 1977, pag. 56 e.v.
- [30] J. Seipel Die wirtschafts ethische Lehren der Kirchenväter.
Wien, 1970, pag. 162.
- [31] J. de Wit Het renteverbod in de middeleeuwse economie.
Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding.
Verhandeling nr. 250, 1927, pag. 4 e.v.
- [32] J. de Wit Het renteverbod in de middeleeuwse economie.
Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding.
Verhandeling nr. 250, 1927, pag. 10.
- [33] M. Neumann Geschichte des Wuchers in Deutschland bis zur Begründung der heutigen zinsgesetze 1654.
Halle, 1865, pag. 523 e.v.

- [34] J. de Wit
Het renteverbod in de middeleeuwse economie.
Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding.
Verhandeling nr. 250, 1927, pag. 24 e.v.
- [35] W. Braeuer
Urahenen der Ökonomie. Von der Volkswirtschaftslehre des Alterterms und der Mittelalters.
München, 1981, pag. 181 e.v.
- [36] D. Houtzager
Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672.
Schiedam, 1950, pag. 8.
- [37] St. Thomas Aquinas
Summa Theologica.
Translated by Fathers of the English Dominican Province, Christian Classics.
Westminster, Maryland, 1981, Vol. Three, pag. 1512 e.v.
- [38] X.F. Funk
Geschichte des kirchlichen Zinsverbotes.
Tübingen, 1876, pag. 54.
- [39] A. Keizer
Wetenschap in Bijbels licht.
Amsterdam, 1986, pag. 70.
- [40] A.M. Wolters
Schepping zonder grens.
Amsterdam, 1988, pag. 87 e.v.
- [41] H.N. Hagoort
Wijsheid van het vlees. Over 97 onbekende stellingen van Maarten Luther.
Uitgave van het Ref. instituut voor Cultuurwetenschappen, Gouda, 1992, pag. 11.
- [42] M. Luther
D. Martin Luthers Werke.
Kritische Gesamtausgabe.
51. Band, Weimar, herdruk 1914, pag. 331-424.
- [43] E. Ramp
Das Zinsproblem.
Zürich, 1949, pag. 29.

- [44] M. Luther D. Martin Luthers Werke.
Kritische Gesamtausgabe.
51. Band, Weimar, herdruk 1914, pag. 332.
- [45] M. Luther D. Martin Luthers Werke.
Kritische Gesamtausgabe, Briefwechsel.
Bd. 3, Weimar, herdruk 1969, pag. 485.
- [46] E. Ramp Das Zinsproblem.
Zürich, 1949, pag. 38 e.v.
- [47] H. Bornkamm Luthers geistige Welt.
Lüneburg, 1947, pag. 255.
- [48] E. Egli e.a. Huldreich Zwinglis sämtliche Werke.
Leipzig, 1908, bd II, pag. 516.
- [49] P. Wernle Zwinglis und Calvins Stellung zum
Staat. Verhandlungen des Pfarrvereins
des Kantores Zürich.
Zurich, 1915, pag. 72 e.v.
- [50] E. Ramp Das Zinsproblem.
Zürich, 1949, pag. 68.
- [51] E. Egli e.a. Huldreich Zwinglis sämtliche Werke.
Leipzig, 1914, bd III, pag. 451.
- [52] E. Egli e.a. Huldreich Zwinglis sämtliche Werke.
Leipzig, 1927, bd IV, pag. 33.
- [53] E. Egli e.a. Huldreich Zwinglis sämtliche Werke.
Leipzig, 1908, bd II, pag. 516.
- [54] E. Egli Aktensammlung zur Geschichte der
Zürcher Reformation in den Jahren
1519-1533.
Zürich, 1879, pag. 681 e.v.
- [55] J. Bohatec Calvins Lehre von Staat und Kirche mit
besonderer Berücksichtigung der Orga-
nismusgedankens.
Breslau, 1937, pag. 682.

- [56] A. Biéler
La pensée économique et sociale de Calvin.
Genève, 1959, pag. 306 e.v.
- [57] J. Calvijn
Instituut.
Uit het Latijn vertaald door A. Sizoo.
Delft, 2e druk 1949, boek II, H XI; 8,
pag. 492.
- [58] J. Bohatec
Calvins Lehre von Staat und Kirche mit besonderer Berücksichtigung der Organismusgedankens.
Breslau, 1937, pag. 3 en 27.
- [59] E. Ramp
Das Zinsproblem.
Zürich, 1949, pag. 85.
- [60] A. Biéler
La pensée économique et sociale de Calvin.
Genève, 1959, pag. 449.
- [61] A. Biéler
La pensée économique et sociale de Calvin.
Genève, 1959, pag. 327.
- [62] R.H. Tawney
Religion and the Rise of Capitalism.
London, 1926, pag. 106.
- [63] J. Bohatec
Calvins Lehre von Staat und Kirche mit besonderer Berücksichtigung der Organismusgedankens.
Breslau, 1937, pag. 694.
- [64] E. Ramp
Das Zinsproblem.
Zürich, 1949, pag. 90/91
- [65] R. Beutels
Over de usura-doctrine of het kerkelijk renteverbod.
Maandschrift Economie, jaargang 54,
1990, pag. 321.
- [66] R. Beutels
Over de usura-doctrine of het kerkelijk renteverbod.
Maandschrift Economie, jaargang 54,
1990, pag. 323.

- [67] E. v.Böhm Bawerk   Geschichte und Kritik der Kapitalzins Theorien.
Innsbrueck, 1914, pag. 40.
- [68] E. Laspeyres   Geschichte der Volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederlaender und ihrer Literatur zur Zeit der Republik, Leipzig, 1863, pag. 257.
- [69] A. Keizer   Wetenschap in Bijbels licht.
Amsterdam, 1988, pag. 35.
- [70] ---   Num.26 : 52 e.v.
- [71] ---   Lev. 25 : 40 en 54
- [72] ---   Deut. 4 : 40
Deut. 6 : 2 en 3
- [73] R. de Vaux   Hoe het oude Israël leefde.
's Gravenhage, 1973, deel 1, pag. 310.
- [74] ---   Lev. 25 : 28
- [75] ---   Lev. 25 : 29 e.v.
- [76] ---   Spr. 17 : 30
- [77] R. de Vaux   Hoe het oude Israël leefde.
's-Gravenhage, 1973, deel 1, pag. 313.
- [78] I. Seipel   De economisch-ethische theorieën der kerkvaders.
Leiden, 1924, pag. 212.
- [79] R.H. Tawney   Religion and the Rise of Capitalism.
London, 1926, pag. 138.
- [80] P.J. Bouman   Van Renaissance tot Wereldoorlog.
Een cultuursociologische studie.
Groningen, 1966, pag. 45.
- [81] M. Weber   Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.
Tübingen, 1978, Band I, pag. 17 e.v.

- [82] M. Weber
Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.
Tübingen, 1978, Band I, pag. 195.
- [83] M. Weber
Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.
Tübingen, 1978, Band I, pag. 163.
- [84] M. Weber
Wirtschaft und Gesellschaft.
Grundriss der verstehenden Soziologie
Köln, 1964, pag. 913.
- [85] M. Weber
Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.
Tübingen, 1978, Band I, pag. 38.
- [86] M. Weber
Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus.
Tübingen, 1934, pag. 94 en 105.
- [87] J.A.A. v. Doorn e.a.
Moderne sociologie
Utrecht, 1964, pag. 204.
- [88] M. Weber
Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.
Tübingen, 1978, Band I, pag. 70.
- [89] M. Weber
Wirtschaft und Gesellschaft.
Grundriss der verstehenden Soziologie.
Köln, 1964, pag. 310.
- [90] M. Weber
Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.
Tübingen, 1978, Band I, pag. 114.
- [91] M. Weber
Wirtschaft und Gesellschaft.
Grundriss der verstehenden Soziologie.
Köln, 1964, pag. 311.
- [92] M. Weber
Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.
Tübingen, 1978, Band I, pag. 163.

[93]	A. Fanfani	Catholicism, Protestantism and Capitalism. London, 1935, pag. 183.
[94]	L. Baeck	De economische invloed van de cisterciënse orde. ESB, 24 juli 1991, pag. 744.
[95]	H. Pirenne	De middeleeuwen. Economische en sociale geschiedenis. Amsterdam, 2e druk, pag. 229.
[96]	H. van Werveke	De koopman-ondernemer en de ondernemer in de vlaamsche lakennijverheid van de middeleeuwen. Antwerpen, 1946, pag. 10.
[97]	R. Bendix	Max Weber, An Intellectual Portrait. New York, 1960, pag. 92.
[98]	J.B. Kraus	Scholastik, Puritanismus und Kapitalismus München, 1930, pag. 208.

De ontwikkeling van de ondernemersfunctie in de Westeuropese maatschappij

Van de Renaissance tot de 19e eeuw

Veranderingen in het wijsgerig economisch denken

De ontwikkelingen in het economisch denken en handelen kunnen niet los gezien worden van de veranderingen die zich in het wijsgerig denken hebben voorgedaan. Daarom zal, alvorens op de praktische veranderingen bij het economisch handelen van de ondernemer in te gaan eerst enige aandacht geschonken worden aan de veranderingen die zich in het wijsgerig denken na de Renaissance hebben voltrokken.

In de vier eeuwen volgend op de Renaissance heeft het humanistisch denken Europa beheerst. De wetenschap wordt in die periode gedragen door het nominalisme. Bij het nieuwe humanisch denken is vrijheid het kenmerkende van het menszijn. Deze vrijheid uit zich ook in het denken. De denkvrijheid wordt als de essentie van de menselijke vrijheid gezien. Uitgaande van deze denkvrijheid wordt, zonder rekening te houden met de gegeven orde voor de werkelijkheid, de rijke gestructureerdheid van en de onderlinge samenhang in die werkelijkheid in uiterste consequentie tot op de kleinste elementen afgebroken, om vanuit en met behulp van de verkregen grondelementen de werkelijkheid weer eigenmachtig op te bouwen. Deze scheppende reconstructie van de werkelijkheid in filosofie en wetenschap vindt later een vervolg in de praktisch wetenschappelijk-technische beheersing [1].

In het Europa van de 17e en de 18e eeuw wordt het ene levensgebied na het andere opgenomen in een continu geheel van mechanische oorzaken en gevolgen. Geen enkel levensgebied ontkomt aan de nieuwe natuurwetenschappelijke denkmethode. Normen voor zedelijkheid, economie, recht, etc. worden menselijke denkprodukten.

De kracht van de 17e eeuwse wijsgerige stelsels was gelegen in het geloof dat het afdoende middel was gevonden om vast te stellen wat wetenschappelijk waar en niet-waar was. De mathematisch-natuurwetenschappelijke methode was het middel voor een "zuiver denken". De Reformatorische wijsgeren van die tijd laten echter niet zien dat de nieuwe methode een nieuw keurslijf is waarin de werkelijkheid niet past. Ze stelden de verouderde denkmethode van Aristoteles, en geen nieuwe christelijk wijsgerige gedachten, tegenover de nieuwe mens-centrische wetenschappelijke waarheden van de Renaissance. Zo komt de weg vrij voor de wijsbegeerte van Descartes (1596-1650). Descartes gelooft in de betrouwbaarheid van de aangeboren mathematische denkwijze. Keizer merkt naar aanleiding van dit denken op:

"De logica van zijn werkelijkheidsvisie, opgebouwd van uit een rationeel uitgangspunt, was onberispelijk. Alleen de Schrift zelf had kunnen laten zien dat "denken" niet de kern is van het menselijk bestaan, maar "geloven" dat

boven alle wetenschap staat en er derhalve van "vrij" denken, waaraan geen geloof t.a.v. God en Zijn Woord ten grondslag ligt geen sprake kan zijn." [2]

Al snel gaat de natuurwetenschappelijke denkmethode zich in Europa ook tot de staatsopvatting uitstrekken. De middeleeuwse thomistische-aristotelische ondergeschiktheid van het staatkundige leven aan dat van de Kerk maakt plaats voor een absolute zeggenschap van de staat over alle levensgebieden. De pater jesuïet Leonardus Lessius (1554-1623), een laat-scholastieke econoom, was reeds voorstander van de scheiding tussen Kerk en Staat. Als staatsvorm gaf hij de voorkeur aan een vorm van constitutionele monarchie. De macht berust, volgens Lessius, oorspronkelijk bij het volk. De vorst krijgt zijn voorwaardelijke souvereiniteit van het volk. Oranjevorstten als Willem I en Willem III daarentegen onderschreven de christelijke staatsopvatting zoals deze door Althusius (1557-1638) is verwoord en die uiting gaf aan de begrensdheid van elk gezag, ook dat van de overheid [3].

In Engeland heeft John Locke (1632-1704) het maatschappelijk-politieke leven van zijn tijd sterk beïnvloed. Hij wordt niet alleen als de grondlegger van het filosofisch liberalisme maar ook als de baanbreker van het empirisme op het terrein van de kennistheorie gezien. Russell merkt bij zijn bespreking van de kennistheorie van Locke op dat:

"mensen niet altijd handelen op een wijze die hen, volgens verstandelijke berekening, het maximum van genot verschaffen. Wij waarderen een genot in het heden meer dan een genot in de toekomst en één in de nabije toekomst meer dan in één in een verre." [4]

Daar volgens Locke het eigenbelang van individuen en het algemene belang slechts op de lange termijn samenvallen, wordt het een zaak van belang, dat de mensen zich zo veel mogelijk door hun belangen op langere termijn laten leiden. Het geloof in de overeenstemming tussen persoonlijke en algemene belangen is kenmerkend voor het liberalisme. In de jaren 1689 en 1690 schreef Locke zijn beide "Verhandelingen over de Regering." Het eerste boek was een reactie op het boek "Patriarchis" van Sir Robert Filmer die in dit boek de toenmalige maatschappelijk-politieke situatie verdedigde. Het door Locke ondersteunde vrijheidsverlangen werd door Sir Robert Filmer voor goddeloos gehouden. Locke erkende ook geen erfelijke macht. Hij wijst op de onbillijkheid van het recht van de eerstgeborene dat onvermijdelijk is als de erfelijkheid de grondslag voor het koningschap is. Het bezit speelt in het denken van Locke een grote rol. Hij is van mening dat bezit de voornaamste reden voor de instelling van een bestuur is. Alleen om hun bezit te verdedigen vormen mensen, volgens Locke, gemeenschappen en stellen ze zich onder gezag [5]. Locke verwerpt de mening van Sir Robert Filmer dat God bepaalde personen met macht bekleed heeft. Hij is van mening dat de regering de vrucht van een overeenkomst is, een zuiver wereldlijke instantie, die niet door God wordt ingesteld. De macht van een regering mag volgens Locke dan ook niet verder reiken dan het algemeen belang. De regering moet, tot op zekere hoogte, het recht hebben om gehoorzaamheid te eisen. Dit recht moet, volgens Locke, de regering ontleen aan een Maatschappelijk Contract [6]. Bij de liberale

staatsopvatting van Locke staan de humanistische vrijheidsrechten centraal. Keizer merkt in dit verband op:

"Hij (Locke) is de vader van de liberalistische staatsopvatting waarin de staat alleen tot taak heeft de particuliere rechten en vrijheden van de onderdanen te beveiligen, maar die geen oog heeft voor de behartiging van het algemeen rechtsbelang van de onderdanen, daarvoor geldt: "laissez faire, laissez passer."
[7]

Ten aanzien van bezit is Locke niet eenduidig. Men vindt bij hem naast elkaar en zonder dat er een synthese wordt geschapen, zowel theorieën die vooruitlopen op die van het kapitalisme als andere die een voorafschaduwung zijn van een vrijwel socialistische opvatting. Zo is Locke van mening dat ieder mens een persoonlijk eigendom bezit in de opbrengst van zijn eigen arbeid, of dat althans behoort te hebben. Daar de produktie, in Locke's tijd, hoofdzakelijk afkomstig was van handwerkslieden die hun eigen werktuigen hadden en hun produkten zelf verkochten is deze stelling begrijpelijk. Wat de landbouw betreft was Locke een voorstander van een stelsel van vrije boeren. Ieder mag zo veel grond bezitten als hij kan bewerken, niet meer. Dit idee strookte niet met de realiteit in geheel Europa. Alleen met bloedige revoluties zou de door Locke gewenste situatie te verwezenlijken zijn. Overal in Europa behoorde het grootste deel van de bouwgrond aan de adel, die òf een bepaald percentage van de opbrengst, oplopend tot 50%, verlangde òf een pachtsom hief die van tijd tot tijd werd gewijzigd [8].

De middeleeuwse samenleving met haar kerk, standen en gilden heeft in de 18e eeuw plaatsgemaakt voor een nieuwe samenleving die alleen rationeel geconstrueerde menselijke verhoudingen erkende. Met behulp van haar mathematisch zekere denkmethode werd er een nieuw, rationeel fundament gelegd onder alle gezagsverhoudingen, economische relaties, recht, moraal, etc. Religie, moraal, recht en economie zijn mathematisch zuivere redeneringen geworden. In de tweede helft van de 18e eeuw komt, met name bij Rousseau (1712-1778), het geloof in de menselijke vrijheid in opstand tegen de souvereiniteit en de macht van de wetenschap. Kant (1724-1804) stelt dat er in de mens niet twee gelijke souvereinen kunnen zijn. Hij betoogt dat het terrein van de natuurwetenschap een geheel ander gebied is dan dat van de persoonlijke vrijheid. Bij Kant krijgt de menselijke vrijheid bewust de suprematie over de macht van de wetenschap [9]. Kant laat de wetenschap domineren door de zedelijke vrijheid van de mens, hoewel de wetenschappelijke souvereiniteit geen beperkingen verdraagt. In het domein van de menselijke persoonlijkheid, waar geen natuurwetmatige gebondenheid heerste maar morele vrijheid voor het soevereine individu, ontstond een voor alle individuen gelijk rationalistisch levenspatroon. Het liet geen ruimte voor de gevoelsvrijheid van de onafhankelijke menselijke persoonlijkheid. Dit heeft tot een verdere ontwikkeling van de vrijheid van de menselijke persoonlijkheid geleid. Windelband merkt hierover op:

"Nach kurzer Zeit kritischen Zögerns übernahmen Fichte, Schelling und Hegel die Führung, um die Welt restlos als ein System der Vernunft zu begreifen."
[10]

De positivist Comte (1798-1857) gelooft in een wetenschap die gebaseerd is op "positieve feiten". Op feiten die men kan waarnemen. Die men kan horen, proeven, zien, voelen of ruiken. Alles wat men niet zintuiglijk kan waarnemen is, volgens Comte, speculatie. De suggestieve kracht van dit geloof in positieve, zintuiglijk waarneembare feiten is enorm. Het positivisme beperkt de "feiten" tot de zintuiglijk waarneembare natuurzijde van de werkelijkheid. De mens heeft, naast de zintuiglijke, echter ook andere ervaringsfuncties zoals ethische, juridische, esthetische, economische etc. die alle wel een verbinding met de zintuiglijke functie hebben maar er niet in opgaan [11]. De volle werkelijkheid wordt door het positivisme van zijn normatieve aspecten beroofd. Alleen de natuurlijke aspecten blijven over. In de tijd dat Comte leefde begint, door de opkomst van de machine, de persoonlijke relatie tussen patroon en knecht af te brokkelen. Gedreven door zijn vertrouwen in de rationele wetenschap wil Comte, in het voetspoor van zijn leermeester graaf De Saint-Simon, de krachten die de ontwikkeling van de samenleving beheersen, ontdekken.

Comte ziet dat alle menselijke relaties in de samenleving door de economische productieverhoudingen beheerst worden. Voor het eerst wordt er vanuit de wetenschap aandacht geschonken aan de economische machtsverhoudingen in de samenleving. Hij ontdekt de betekenis van de economische krachten voor de ontwikkeling van de samenleving. De Saint-Simon en Comte doorzien als eersten de betekenis van de economische klassen in de samenleving [12]. Comte ziet de staat als een onzelfstandig onderdeel van de totale "maatschappij", naast andere onzelfstandige delen zoals gezin en bedrijf. Als maatschappelijk concentratiepunt ziet Comte niet de staat, maar de alles samenbindende economische produktiegemeenschap. Hij is van mening dat onderleiding van de "captains of industry" het maatschappelijk egoïsme in altruïsme moet kunnen veranderen.

Sinds de Renaissance is de scheiding tussen het religieuze en het profane leven steeds groter geworden. In de loop der eeuwen is het overheidsgezag een menselijke zaak geworden, een maatschappelijk contract. De macht van de overheid moet, volgens Locke, niet verder reiken dan het algemeen belang. Aan de menselijke, persoonlijke vrijheid wordt een steeds grotere waarde toegekend. Deze veranderingen hebben ook consequenties voor het praktisch handelen gehad. Ook voor het praktisch handelen van de ondernemer. Bij het bespreken van de veranderingen in de ondernemersfunctie in de periode van de 15e tot het midden van de 19e eeuw willen we aandacht schenken aan de veranderingen die zich bij de koopman-ondernemer en bij de ambachtsmeester-ondernemer hebben voorgedaan. Alvorens dit te doen zal eerst op de ontwikkeling van de geld- en goederenhandel ingegaan worden.

De Geld- en goederenhandel

In agrarische samenlevingen, zoals die van de middeleeuwen, had de handel een beperkte omvang. Van handelscrediet in enige omvang was dan ook geen sprake. Het consumptief crediet is erg oud en kwam al bij de oude Grieken voor. Het was een persoonlijk crediet. De Kerk, die in de middeleeuwen over veel kerkelijke schatten beschikte, was in die tijd een belangrijke financiële macht. Vooral de kloosters bezaten veel rijkdommen. Door hun bezit aan kerkelijke schatten was het voor hen mogelijk, door zilveren voorwerpen te laten smelten en het metaal naar de nabij gelegen munt te zenden, zich van geld te voorzien. De kloosters vormden voor de landsheren in de omgeving, vooral in tijden van hongersnood als hun reserves uitgeput waren en ze geen geld meer hadden om de onmisbare levensmiddelen te kopen, ware credietinstellingen. De kloosters schoten de benodigde middelen voor tegen een stuk grond als onderpand. Hiermee werd terugbetaling van het geleende geld verzekerd. Over de terugbetaling werden op twee manieren afspraken gemaakt [13]. Soms kwam de opbrengst van het onderpand in mindering van het geleende bedrag (vif gage), soms had de pandhouder recht op de opbrengst terwijl toch het gehele geleende bedrag terugbetaald moest worden (mort gage). In beide gevallen werd het renteverbod geëerbiedigd. Tot in de loop van de 13e eeuw ging het bij dit soort leningen uitsluitend om gebruiksleningen, leningen die aangegaan werden om het leven in stand te kunnen houden. Het ontvangen geld werd onmiddellijk uitgegeven, zodat in die omstandigheden iedere lening gelijk stond met een verarming.

Met de opkomst van de geld-economie werden de krijgsdiensten die de vazallen moesten vervullen meer en meer door belastingen vervangen, met andere woorden betaling in geld in plaats van in arbeidsdiensten (ridderdiensten). Ook aan de bevolking werd steeds meer belasting in geld opgelegd.

Tot aan het begin van de 13e eeuw kwamen leningen aan vorsten nog weinig voor. Door de vele oorlogen is dit beeld in de loop van de 13e eeuw veranderd en kwamen vorstelijke lening steeds meer voor. Ook op andere wijzen trachtten de vorsten hun financiële positie te verbeteren. Zo werden in 1295 Italiaanse kooplieden gedwongen onschendbaarheid van plundering van hun koning te kopen [14]. Het lenen van geld aan vorstelijke personen, die het vaak nodig hadden om een oorlogscrisis op korte termijn het hoofd te bieden, was een risicovolle zaak. Een vorst kon niet juridisch vervolgd worden als hij zijn verplichtingen niet nakwam. Daarom eisten de geldschietters een hoge rente of een onderpand zoals kroondomeinen, kroonjuwelen, de verpachting van in- en uitvoerrechten of monopolistische concessies. Wanbetalingen kwamen veel voor. North vermeldt in dit kader:

"Eduard III ruïneerde de Peruzzi's en de Bardi's en op een later tijdstip ruïneerden Karel V en Philips II de Genovese's en de Fuggers." [15]

Toch is de kapitaalmarkt in deze periode een krachtbron voor de ontwikkeling van financiële centra als Florence, Antwerpen en Amsterdam geweest.

Voor handelsdoeleinden werd toen geen geld tegen rente geleend. De credietverstrekking betrof in die tijd, zoals reeds is opgemerkt, hoofdzakelijk gebruiksleningen. Bij de in die tijd opkomende banken was de hoofdactiviteit het verstrekken van gebruiksleningen. Enkele van de eerste middeleeuwse bankiers zijn voortgekomen uit de wisselaars. De meeste bankiers waren echter groothandelaren, die hun overvloedig kapitaal vruchtbaar maakten door het uit te lenen. Gewoonlijk verbond degene die het geld leende zich, op de vervaldag, een grotere som terug te betalen dan hij ontvangen had. Bij de lening "ter hulpe" werd het ontvangen bedrag juist in de acte vermeld. Kon men op de vervaldag het geleende bedrag niet terugbetalen dan werd de lening verlengd, maar de geldlener moest dan wel een boete betalen. Daar bij het aangaan van een lening "ter hulp" in veel gevallen reeds van te voren bekend was dat het geleende bedrag op de vervaldag niet terugbetaald zou worden, was hier de rente verborgen achter een boete voor te laat betalen [16]. De Italianen hebben de bankoperaties in de 12e en 13e eeuw tot ontwikkeling gebracht. Pirenne merkt hierover op:

"In deze zaken waren ze de kapitalisten van het Noorden zo ver vooruit, dat deze gedwongen werden, voor hen plaats te maken. Hun plaats in de geldhandel moesten zij aan de Italianen afstaan en genoeg nemen met het leven van rijke renteniers." [17]

De Italiaanse bankiers aarzelden volstrekt niet om schuldenaars die, omdat ze in nood waren, gedwongen waren hun hulp in te roepen af te persen. Het was geen uitzondering dat ze rentes van 50 % tot zelfs boven de 100 % eisten. Als het grote zaken, machtige of solide klanten betrof, was het rentepercentage ongeveer 10 %. In de 13e eeuw komen de leenbanken op. Het oudst bekende octrooi in de Nederlanden is van 1280. De commissionairs van deze leenbanken kregen tegen betaling een exploitatie monopolie [18]. De rente was veelal ca. 40 % per jaar. Pareau vermeldt dat er in de 19e eeuw in Londen vrouwen waren die:

"aan groente- en vischverkoopsters bij den dag 5 shillings leenden en 's-avonds deze met ½ shilling interest terug ontvingen; hetgeen tegen 3650 % in het jaar was." [19]

Deze hoge rente was volgens Pareau voornamelijk het gevolg van het buitengewoon hoge risico van geldverlies.

Het wisselaarsbedrijf was geen vrij beroep. Van ouds behoorde de aanstelling van wisselaars tot de rechten van de landsheer [20]. Het octrooi om als wisselaar te mogen optreden werd tegen een jaarlijkse betaling aan een beperkt aantal personen verleend. Het wisselaarsambt was streng gereguleerd. Vooral de muntplakkaten van de 16e eeuw, waarvan die van Karel V (1520) en van Leycester (1586) de voornaamste waren, bevatten uitvoerige voorschriften. Ze moesten ongemunt goud en zilver alsmede verboden verklaarde munten opkopen en inwisselen voor een vastgestelde prijs. Het was hen ten strengste verboden het gekochte metaal zelf weer in omloop te brengen. Alles wat zij ontvingen moesten zij aan de Munt van hun provincie afleveren en in

gangbare penningen doen vermunt. Voor het omwisselen mochten ze "den Tachtighsten penninck", dus 1¼ %, in rekening brengen [21].

De rijk geworden kooplieden bestemden hun winsten niet alleen voor uitbreiding van hun handelskapitaal of voor leningen. De veiligste belegging bestond in het kopen van gronden die, door de snelle groei van de steden, spoedig bouwterreinen konden worden en dan tegen een jaarlijkse cijns aan de nieuwe bewoners werden afgestaan. Al spoedig ging men er ook toe over leningen op de huizen, die op die grond gebouwd werden, te verstrekken. Tot in de 15e eeuw schommelde het rentepercentage voor deze leningen tussen de 8 en 10 %. Vanaf de 13e eeuw gaan ook de steden over tot het lenen van geld. Zij deden dat onder andere in de vorm van het verkopen van lijfrentes [22]. Opgemerkt moet worden dat er in die tijd geen werkelijke geldmarkt was, zoals wij die thans kennen. Iedere kredietverstrekking was incidenteel en werd door de omstandigheden bepaald.

De koopman-ondernemer

Door de slechte verbindingen had de handel in de middeleeuwen voornamelijk regionale betekenis. In de 12e eeuw begonnen verschillende Italiaanse steden hun handelsgebied uit te breiden en ging men jaarmarkten in zuid Duitsland en Frankrijk bezoeken [23]. Vooral de kooplieden uit de 14e en 15e eeuw toonden een grote ondernemerslust. De zeevaart werd steeds belangrijker. Deze ontwikkeling werd bevorderd door de capaciteitsvergroting van de schepen. Was omstreeks 1400 de gemiddelde lading ca.300 ton, omstreeks 1500 konden de schepen ladingen van 1000 tot 1500 ton vervoeren [24]. De Portugese kooplieden, die eerst alleen de kuststreken van Noord-West Afrika bevoeren, bereikten steeds zuidelijker streken. In 1486 bereikte Bartholomeus Diaz de zuidpunt van Afrika. In 1498 maakte Vasco da Gama de eerste zeereis naar India. Tengevolge van de vele daaropvolgende veroveringen door de Portugesen in het Verre Oosten werd Lissabon de stapelplaats van de produkten uit deze landen. De Portugese regering trachtte een zo groot mogelijk deel van de winst te verkrijgen door vast te houden aan het monopoliestelsel. Vreemdelingen werden uitgesloten van de directe handel. De winstmarges op internationale "transacties" was erg hoog, soms meer dan 300 % [25]. De reden hiervoor was dat er in het gekoloniseerde gebied maar één vragende partij was terwijl er in de gebieden waar de produkten afgezet en verkocht werden feitelijke concurrentie ontbrak. Goederen uit Portugese koloniën mochten alleen met Portugese schepen naar Europa vervoerd worden en uitsluitend te Lissabon worden verkocht [26]. In Lissabon werden de produkten, vooral specerijen, door Italiaanse, Duitse, Nederlandse en Engelse handelaren gekocht die de produkten verder in Europa verhandelden. De Hollandse handel was omstreeks 1500 de schakel tussen de Baltische landen en West- en Zuid-Europa.

Amsterdamse schepen haalden bijvoorbeeld haring, hout en ijzer uit Zweden, graan uit Danzig en brachten dit naar havenplaatsen als Antwerpen, Londen, St. Nazaire, La Rochelle, Lissabon en Cadiz en daar vandaan weer zout, wijn, koloniale waren en textiel naar het hoge noorden. Door het grote volume goederen dat dagelijks aange-

voerd werd in de diverse havens ontwikkelde zich gestandaardiseerde handelspraktijken. Hierdoor werd het mogelijk op monster te kopen [27]. De ontdekking en in bezitneming van Midden- en Zuid-Amerika door Spanje bracht veel edele metalen naar dat land. Ook de Spanjaarden pasten, evenals de Portugesen, voor de handel op hun koloniën, het monopoliesysteem toe. Zonder het Zuid-Amerikaanse goud en zilver zou Spanje de langdurige oorlogen met Frankrijk, Engeland en Nederland niet hebben kunnen voeren. De toename van de hoeveelheid edel metaal in de vorm van gemunt geld werd door de huurlegers over geheel Europa verspreid. Het in omloop komen van grote hoeveelheden gemunt geld heeft tot gevolg gehad dat het geldverkeer in alle onderdelen van het economisch leven doordrong. Het geld werd de algemene waardemeter [28]. Het prikkelde de winzucht en gaf een uitbreiding aan de economische activiteit die in de middeleeuwen onbekend was. Sinds de ontdekkingsreizen kan er van een "wereldhandel" gesproken worden. Katoen, rijst, gerst, suikerriet, koffie, tabak etc. werden wereldhandelsprodukten.

De Europese handel verschoof van de Oostzee en de Middellandse zee naar de Noordzee en de Atlantische Oceaan. Steden als Antwerpen en later Amsterdam werden belangrijke internationale handelssteden.

Hoewel de omvang van de handel steeds meer toenam is tot de stichting van de Verenigde Oostindische Compagnie (V.O.C.) het benodigde eigen vermogen door de koopman zelf gefourneerd, eventueel aangevuld door familie en vrienden [29].

De geschetste ontwikkeling ging samen met de opkomst van gecentraliseerde staten zoals Engeland, Frankrijk, Bourgondië etc. Deze ontwikkeling is van grote maatschappelijke betekenis geweest. Alle belangen werden onderworpen aan de handhaving van de onafhankelijkheid. Er ontstonden krachtige gecentraliseerde nationale staten die ook het economisch leven in hun machtspolitiek opnamen. Deze economische organisatie is bekend als het mercantilisme [30]. Het is geen economisch stelsel maar een systeem van praktische protectionistische maatregelen die van land tot land verschilden en de verhoging van de volkswelvaart tot doel had. Mercantilisten, zoals Locke en Hume, zagen de economische vraagstukken nog niet als een samenhangend stelsel. Reeds onder het bewind van Lodewijk XI (1461-1483) begon men in Frankrijk de nationale welvaart te organiseren [31]. In Engeland werden in de 15e eeuw de eerste maatregelen genomen door de Hanzekooplieden uit Londen te weren. Bij de regering van Cromwell hadden de economische belangen zo'n hoge prioriteit dat ook in Engeland het protectionisme voet aan de grond kreeg en in 1651 de "Akte van Navigatie" uitvaardigd werd [31]. Dit hield in dat:

- goederen afkomstig uit koloniën slechts met Engelse schepen aangevoerd mochten worden;
- Europese goederen alleen met Engelse schepen of schepen van het land waar de goederen geproduceerd waren mochten worden aangevoerd;
- de kustvaart voor schepen van vreemde naties verboden werd.

De mercantilistische politiek van de Europese landen bevorderde de drang naar koloniaal bezit. In deze koloniën werd de industrialisatie niet bevorderd omdat men de koloniën als een afzetgebied voor de industrieproducten van het moederland zag. In Duitsland ontstond in de 16e eeuw geleidelijk een economische achterstand ten opzichte van de rest van Europa. Deze achterstand werd nog verder vergroot door de dertigjarige oorlog. Na de vrede in 1648 hebben de meeste Duitse staatjes hun mercantilistische politiek, die in Duitsland bekend is als "kameralisme", op de verbetering van de welvaart in de ontvolkte streken gericht [31]. In de 17e eeuw was de bescherming van de nijverheid één van de belangrijkste punten voor de Engelse en Franse regering. Deze periode wordt in Engeland wel de "eeuw van het mercantilisme" genoemd. In Frankrijk werd dezelfde periode met het Colbertisme aangeduid.

Door de ontwikkelingen werd Amsterdam meer en meer een financieel centrum van betekenis. Edele metalen werden in grote hoeveelheden aangevoerd sinds de Amsterdamse wisselbank ook gemachtigd was deze te belenen [34]. Van bijzondere betekenis was de Amsterdamse wisselhandel. Door de uitgebreide handelsrelaties waren er steeds wissels op alle landen van de handeldrijvende wereld verkrijgbaar. Ook was de uitvoer van edel metaal, in tegenstelling tot de meeste andere landen, nauwelijks aan beperkingen onderhevig. De Amsterdamse bankiers verleenden bovendien dikwijls aan hun buitenlandse zakenvrienden crediet door de op hen getrokken wissels, ook als daaraan geen leverantie of schuld ten grondslag lag, te accepteren. Zo financierde Amsterdam grotendeels de wereldhandel in de 17e en de 18e eeuw, een taak die in de 19e eeuw door Londen is overgenomen.

De overspannen financiële markt aan de einde van de Zevenjarige oorlog is de Amsterdamse financiële wereld noodlottig geworden. De grote behoefte aan geld, nodig voor de aanschaf van oorlogsmateriaal, had tot gevolg dat getrokken wissels op de vervaldag weer geprolongeerd moesten worden. Hierdoor is een uitgebreide wisselruiterij ontstaan, waarvan Amsterdam en Hamburg de middelpunten vormden. Over dit verschijnsel merkt Sautijn Kluit op:

"Men nam dan zijne toevlugt tot het crediet dat men bij anderen bezat; deze insgelijks niet bij magte te voldoen namen eveneens hunne toevlugt tot het crediet dat zij bij anderen hadden, welke laatste wederom genoodzaakt waren eenen gelijken weg in te slaan. Zoo ging "de rit gedurig verder" en ontstond er langzamerhand eene wisselruiterij." [35]

Daar de oorspronkelijke debiteuren niet tot betalen in staat waren was het crediet een kunstmatig opgetrokken kaartenhuis dat bij de eerste de beste windvlaag in elkaar moest storten. Toen in Juli 1763 een belangrijke Amsterdamse bankier failliet ging, stortte het kaartenhuis ineen en raakte zelfs zeer solide bankiershuizen in moeilijkheden. [36] Door de internationale verstrengeling sloeg de crisis snel over naar Hamburg, Berlijn en Leipzig. Alleen in Hamburg gingen in korte tijd meer dan 95 kooplieden en bankiers failliet.

Breem citeert het tijdschrift "De Koopman" van 1772 waarin een Amsterdamse koopman de zieke credietsituatie bespreekt. Hij merkt op:

"Twee wilde soorten van Negotie, voor Jaaren al de kanker van onzen ouden en gevestigden wezenlijken Goederenkoophandel, zijn er alleen de eerste en waare oorzaaken van. De eene is de Actie-, den de andere de Wissel-Negotie."
[37]

In het begin van de 18e eeuw is het karakter van de handel in Nederland veranderd. Onze stapelhandel werd commissiehandel. Onze goederenhandel maakte ten dele plaats voor bankiersbedrijvigheid. De Amsterdamse en Rotterdamse kooplieden, die tot dan toe van elders komende partijen goederen in hun pakhuizen opsloegen om ze vervolgens uit onze havens naar de plaats van bestemming in het buitenland te verschepen, gingen tot een andere methode over. Ze kochten als commissionair goederen en leverde die rechtstreeks aan de opdrachtgever [38]. Een koper die voldoende liquide middelen had maakte in het algemeen geen gebruik van commissionairs. Had men geen geld beschikbaar dan maakte men gebruik van commissionairs. Deze gaven de koper in het algemeen, na de levering van het produkt, nog zes maanden (soms langer, soms korter) krediet. Zo is de kapitaalkracht van de Nederlandse kooplieden, rijk geworden door hun 17e eeuwse actieve handel, de verklaring voor het opkomen van het bankiersbedrijf in de Verenigde Nederlanden. De commissionairs en de renteniers vormden in de 18e eeuw een gestaag toenemende groep terwijl de stapelhandel afnam. Enerzijds nam de welde voor een kleine groep sterk toe terwijl anderzijds een chronisch verarmingsproces voor een groot deel van de bevolking optrad. Door de teruglopende stapelhandel nam de werkgelegenheid in de havens en pakhuizen af. Hiertegenover kon er een groei in arbeidsplaatsen in de veredelingsbedrijven geconstateerd worden. Deze vergde echter meestal meer technische vaardigheden en vakken-nis van hun werklieden dan de transportarbeiders in de pakhuizen en aan de haven bezaten. De werkeloze transportarbeiders konden veelal geen werk vinden hoewel de veredelingsbedrijven immigranten te werk moesten stellen [39].

Wallerstein wijst er op dat in de loop van de 18e eeuw de agenten van een eigenlijk commissiebedrijf steeds meer overgingen naar scheepvaart en bevrachting en acceptkrediet aanboden. Zij bewogen zich steeds meer van het bankiers- naar het speculatie- en gokwezen. Hierdoor werd het element van onzekerheid en fraude sterker [40].

De vakman-ondernemer

Tot de industriële revolutie in de 19e eeuw is de produktie van goederen beperkt gebleven. Een belangrijke oorzaak hiervoor moet bij de gildeorganisatie gezocht worden. Tot de Reformatie heeft de eenheid in godsdienst en de betekenis die de godsdienst in die tijd voor het gehele leven had de gilden als broederschap een plaats gegeven die het anders nooit zou hebben verworven [41].

Na de Reformatie worden de gilden alleen verenigingen of broederschappen die een monopolie bezaten [42]. De bloeitijd van de gilden valt in de 14e en 15e eeuw. Iedere gilde vormde een juridische corporatie. De meesten hadden een eigen rechtbank. De gilden bezaten, in bepaalde perioden in de geschiedenis, ook politieke macht. Karel V heeft hieraan, voor de gilden in zijn rijk, een einde gemaakt. Met de keizerlijke ordenantie van 31 oktober 1528 werd aan de gilden alle politieke macht ontnomen en werden de gilden tot zuivere economische bedrijfsverenigingen teruggebracht [43]. Naast voorschriften betreffende produktie, kwaliteit, verkoop- en inkooprijzen en de controle op de handhaving er van hadden veel gilden ook credietkassen. Het geld in de verenigingskas was niet alleen voor het ondersteunen van de armen en zieken binnen en buiten de eigen gilde maar ook om minder bemiddelde gildebroeders renteloos geld te lenen. Het gilde beschermde haar leden ook tegen slechte betalers. Zo was het aan gildeleden verboden iemand iets te leveren als deze persoon nog een nog niet voldane schuld bij een andere gildebroeder had. De invloed van de godsdienst op de ambachtsgilden blijkt niet alleen uit de bescherm-patroon die iedere gilde had maar ook uit de oude gildestatuten waarin strenge voorschriften gegeven werden ten aanzien van de "heiliging der Zon- en Feestdagen". Er werd boete geheven als op deze dagen of op de zaterdag of vooravond van een hoge feestdag na het luiden van de Vesperklok gewerkt werd. Het aantal "heilige" Feestdagen vermeerderd met de gewone Zondagen bedroeg in die tijd 95 à 100. Vooral in de steden achtte men dit getal te groot en is het aantal rustdagen geleidelijk ingekrompen [44].

Een werkdag van 15 uur in de zomer en 12 à 13 uur in de winter, inclusief 2 uur schafttijd, was in die tijd normaal. De handenarbeid stond bij de gilden in hoge eer. De meester was even hard in de werkplaats bezig als de gezellen en leerlingen. Hij moest hen zelfs tot voorbeeld zijn. In de beginperiode van de gilden moest iedere zelfstandige vakman lid van zijn gilden zijn. Er waren toen nog geen restricties ten aanzien van het aantal leden. In de loop der tijd hebben veel gilden het aantal leden beperkt [45]. In Utrecht kwamen "gesloten" gilden in 1555 nog nauwelijks voor. In een tijd dat er bijvoorbeeld in Duitsland reeds zeer veel "gesloten" gilden waren is dit een opmerkelijk verschijnsel. Overvoorde en Joosting zijn van mening dat de reden gezocht moet worden in de gunstige toestand waarin het Utrechts bedrijfsleven zich in die tijd bevond [46]. Door de Reformatie valt er een belangrijke pijler, de geloofsbroederschap, bij de gilden weg. Daarnaast waren zowel intern als extern factoren de oorzaak van het verval van de gilden. Als interne factoren willen we noemen:

- de opstelling van de meesters;
- de belemmering van de technische vooruitgang;
- de te enge grenzen van de afzonderlijke gilden;
- de steeds scherper wordende tegenstelling tussen meesters en gezellen.

De ontwakende geest van de Renaissance, die de hebzucht bevorderde, is niet aan de gilden voorbijgegaan. Hoewel de stedelijke bevolking en de uitvoer toenamen ontstond er steeds meer weerstand tegen het vergroten van het aantal meesters [47]. Kwam er een meestersplaats open dan besliste niet recht en billijkheid, vlijt, kunst-

of handvaardigheid en zedelijk gedrag over de opneming in de gilde maar bloed- of aanverwantschap.

Ook werden er van hen, die geen zoon van een meester waren, zulke financiële offers gevraagd dat ze als concurrent geen bedreiging waren.

De gildemeesters hadden, volgens de gilderegels over de kwaliteit en de prijs van de door hen gemaakte goederen te waken. In de praktijk ging men er echter voor zorgen dat niemand betere produkten ging vervaardigen dan de overige gildebroeders. Wie in een gilde betere werktuigen uitvond en daardoor sneller en goedkoper kon werken, kreeg zijn gildebroeders, gesteund door de overheid, tegen zich [48].

De angst voor vernieuwing en verandering heeft er in Engeland toe geleid dat in 1623 een revolutionair patent voor het breien van kousen geweigerd werd. De Privy Council gelastte zelfs de vernietiging van deze gevaarlijke machine [49]. In Frankrijk begonnen kleermakers, in de tweede helft van de 17e eeuw zelf knopen van stof te maken. Dit werd als een ongehoorde zaak gezien. De knopenmakers kwamen hiertegen formeel in opstand. Heilbroner merkt hierover het volgende op:

"Diep verontwaardigd over een dergelijke bedreiging van een eeuwenoude, gevestigde industrie legt de regering niet alleen de makers van stofknopen, maar ook de dragers een zware boete op, maar daarmee zijn de vertegenwoordigers van de knopenindustrie nog niet tevreden. Zij eisen het recht op, de huizen en kleerkasten van hun medeburgers te onderzoeken en op straat de dragers van "klandestiene" knopen te arresteren." [50]

Oorspronkelijk vormden de gilden duidelijk afgescheiden groepen van vaklieden die eenzelfde soort bedrijf uitoefenden. Naarmate de industrie zich ontwikkelde, vormde de grenzen van de bestaande gilden steeds meer een belemmering voor de ontplooiing van de bedrijven. De oude grenzen tussen de gilden werden een struikelblok voor het industriële leven. Koekbakkers die hun koek zelf wilden verkopen moesten zowel lid van het bakkersgilde als lid van het marskramersgilde zijn. Een zelfde situatie trof men aan bij de smeden die hun eigen produkten wilden verkopen. Het monopolie van de riemsnijders grensde aan dat van de touwers, etc. [51]. Deze situatie heeft de economische ontwikkeling niet gestimuleerd.

Ook veranderde de positie van de gezel. In de loop der tijd is de gezel van huisgenoot tot knecht gedevalueerd. Deze niet meer te overbruggen verwijdering werd duidelijk bij het uitsluiten van de gezellen uit de herbergen van de meesters. In Konstanz gebeurde dat in 1390 [52]. Deze maatregel heeft zeer verbitterend gewerkt en een onoverbrugbare kloof tussen meesters en gezellen, die zich in gezellenverenigingen aanéén gingen sluiten, doen ontstaan. Tegen het einde van de 15e eeuw bereikten de gezellenverenigingen hun hoogste bloei. Hierna nam hun kracht snel in betekenis af en waren ze niet meer in staat de rechten van de gezellen te verdedigen [53]. In Nederland is op dezelfde wijze als in Duitsland de tegenstelling tussen meester en gezel ontstaan. De beperkte omvang van een gilde, en hun omzet, blijkt uit de situatie in Amsterdam, een stad die in 1514 uit 2507 huizen bestond. In die tijd waren daar 18 drapeniers die tezamen 200 zakken wol per jaar bewerkten. Hieruit werden in totaal

5000 à 6000 lakens gemaakt met een totale waarde van f 120.000,- à f 130.000,- [54].

De invloed van de kooplieden op de diverse gilden, zoals de linnen- en de wolgilden, is in de loop de tijden toegenomen. De kapitaalkrachtige kooplieden kochten de grondstoffen in grote partijen in het buitenland en lieten deze door de gildemeesters bewerken. De verkoop van de eindprodukten deden de kooplieden weer zelf. Hierdoor ontstond er bij bepaalde gilden al snel voor veel ambachtsmeesters een afhankelijkheid ten opzichte van de grondstofleverende kooplieden [55].

Veel kleine meesters waren in schijn zelfstandig. Dat deze situatie niet alleen bij de textielindustrie voorkwam, maar later bijvoorbeeld ook bij de Zweedse staalindustrie, blijkt uit een studie van Wallerstein. Hij stelt:

"Buitenlandse importeurs gaven voorschotten aan de exporterende kooplieden in Stockholm en Göteborg, die op hun beurt de ijzermakers krediet verleenden die, als laatste schakel in de ketting, aan de werkers weer voorschotten gaven... Alle partijen waren aan hun crediteuren gebonden... De arbeiders namen hun krediet over het algemeen op in de vorm van artikelen uit de winkel van de fabrikant. Dit kon nauwelijks worden vermeden daar de fabrieken gewoonlijk op geïsoleerde plaatsen in het platteland gelegen waren." [56]

Ook ontstonden er bedrijven, die door hun "late" opkomst, zich buiten de knellende gildebepalingen hebben weten te houden. Hierbij moet gedacht worden aan suikerraffinaderijen, zeepziederijen, diamantslijperijen, etc. Deze veredelingsbedrijven, waren veelal in handen van kooplieden [57]. Ook politieke factoren hebben aan het verval van de gilden bijgedragen. De afnemende macht van de steden en de opkomende macht van de staten maakten de steden en in hun spoor ook de gilden steeds afhankelijker van de macht van de landsheren. Door het opkomend mercantilisme werd in veel landen de export van goederen, die in dat land geproduceerd of veredeld waren, bemoeilijkt of onmogelijk gemaakt.

In Duitsland waren, na de dertigjarige oorlog, de gilden en gezellenverenigingen nog wel aanwezig maar alle geest was er uit verdwenen. Het Duitse gildenwezen is eerder ten onder gegaan dan het Franse en in dat spoor het Nederlandse gildenwezen. Turgot, die in 1774 in Frankrijk tot controleur-generaal der financiën was benoemd, was van mening dat iedereen vrij uit alle bronnen moet kunnen putten waaruit hij meent zijn bestaan te kunnen verzekeren. Turgot was dan ook een tegenstander van de gilden. Hij heeft koning Lodewijk XVI overgehaald het bekende Edict van februari 1776 uit te vaardigen waarbij het iedereen vergund werd geheel vrij het ambacht of de nering van zijn keuze uit te oefenen [58]. Tegen de afschaffing van de Franse gilden hebben zowel het parlement als de gilden zich sterk verzet. Drie maanden na de uitvaardiging van het edict eindigde het ministeriële leven van Turgot. Drie maanden later waren de meeste gilden weer ingesteld. De broederschappen bleven afgeschaft. Er werden veel maatregelen voorgesteld om misbruik te voorkomen. Op voorstel van d'Allarde werd met ingang van 1 april 1791 alle brevetten en privileges van de ambachten opge-

heven. In Nederland werden de gilden door de Bataafse Republiek bij de Publicatie van 5 oktober 1798 ontbonden [59].

Samenvatting

In Europa zijn de vier eeuwen volgend op de Renaissance door het humanistisch denken beheerst. De denkvrijheid wordt als de essentie van de menselijke vrijheid gezien. Het denken werd "scheppend denken". De Reformatie stelt geen nieuwe christelijk wijsgerige gedachten tegenover de mens-centrische wetenschappelijke waarheden van de Renaissance. Locke predikt de liberale staatsopvatting "laissez faire, laissez passer". De middeleeuwse samenleving maakt plaats voor een samenleving die alleen rationeel geconstrueerde menselijke verhoudingen erkent. De suggestieve kracht van het geloof in positieve zintuiglijk waarneembare feiten is enorm. De positivisten Saint-Simon en Comte voorzien voor het eerst de betekenis van de economische klassen in de samenleving. Comte ziet niet de staat maar de alles samenbindende economische produktiegemeenschap als maatschappelijk concentratiepunt.

Door de maatschappelijke ontwikkelingen krijgt de koopman steeds meer vrijheid. Het streven naar maximale winst wordt meer en meer geaccepteerd. De ontdekking van nieuwe werelddelen, de betere handelscontacten binnen en de verspreiding van het geld over Europa, hebben de Europese handel sterk bevorderd. De kooplieden financierden, net als de meester-ondernemers, hun ondernemingen met eigen middelen of met geld van familie of vrienden. De standaardisering van de kwaliteiten van de aan te voeren goederen gecombineerd met de opheffing van het kerkelijk renteverbod maakte in het begin van de 16e eeuw termijnhandel mogelijk. Het streven naar maximaal eigen gewin, ook nationaal gezien heeft mede tot de protectionistische maatregelen, die kenmerkend voor het mercantilisme zijn, geleid.

Na de Reformatie is de religieuze basis van de gilden weggefallen en zijn de gilden verenigingen of broederschappen van bedrijfsgenoten, die een monopoliepositie hebben, geworden. Mede door de gilden zijn de industriële ondernemingen tot aan de industriële revolutie kleinschalig gebleven.

Literatuurverwijzingen

- [1] E. Schuurman   Crisis in de landbouw. Een reformato-
risch-wijsgerig perspectief.
Inaugurele rede gehouden op 24-9-1987
te Wageningen, pag. 5.
- [2] A. Keizer   Wetenschap in bijbels licht.
Amsterdam, 1986, pag. 110.
- [3] A. Keizer   Wetenschap in bijbels licht.
Amsterdam, 1986, pag. 112.
- [4] R. Russell   Geschiedenis der westerse filosofie.
Wassenaar, 1970, pag. 553.
- [5] R. Russell   Geschiedenis der westerse filosofie.
Wassenaar, 1970, pag. 565.
- [6] J.P.M. Mekkes   In: Baanbrekers van het humanisme.
1959, pag. 115.
- [7] A. Keizer   Wetenschap in bijbels licht.
Amsterdam, 1986, pag. 114.
- [8] R. Russell   Geschiedenis der westerse filosofie.
Wassenaar, 1970, pag. 571.
- [9] K. Jaspers   Kant, Utrecht, 1967, pag. 117 e.v.
- [10] W. Windelband   Lehrbuch der Geschichte der Philosop-
hie.
Tübingen, 1957, pag. 488.
- [11] H. v. Eikema Hommes   Inleiding tot de wijsbegeerte van Her-
man Dooyeweerd.
's Gravenhage 1982, pag. 48 e.v.
- [12] H. Dooyeweerd   Vernieuwing en bezinning.
Zutphen, 1959, pag. 190 e.v.
- [13] H. Pirenne   De middeleeuwen. Economische en
sociale geschiedenis.
Amsterdam, 2e druk, pag. 170.

- [14] D.C. North e.a. De opkomst van de westerse wereld.
Den Haag, 1980, pag. 96.
- [15] D.C. North e.a. De opkomst van de westerse wereld.
Den Haag, 1980, pag. 134.
- [16] G. Bigwood Le régime juridique et économique du
commerce de l'argent dans la Belgique
du Moyen Age.
Brussel, 1921, deel 1, pag. 441.
- [17] H. Pirenne De middeleeuwen. Economische en
sociale geschiedenis.
Amsterdam, 2e druk, pag. 184.
- [18] G. Bigwood Le régime juridique et économique du
commerce de l'argent dans la Belgique
du Moyen Age.
Brussel, 1921, deel 1, pag. 339 e.v.
- [19] A.M. Pareau Over den interest.
Groningen, diss., 1858, pag. 65.
- [20] J.G. v. Dillen De Amsterdamsche wisselbank in de
zeventiende eeuw.
De economist, 1928, pag. 243 e.v.
- [21] J.G. v. Dillen De Amsterdamsche wisselbank in de
zeventiende eeuw.
De economist, 1928, pag. 246.
- [22] H. Pirenne De middeleeuwen. Economische en
sociale geschiedenis.
Amsterdam, 2e druk, pag. 194 e.v.
- [23] J. Le Goff De cultuur van middeleeuws Europa.
Amsterdam, 1987, pag. 104.
- [24] C. Carrère Handel in de middeleeuwen.
Bussum, 1975, pag. 132.
- [25] I. Wallerstein Europese wereld-economie in de 16e
eeuw.
Nieuwkoop, 1978, pag. 78.

- [26] P.J. Bouman Economische en sociale geschiedenis in hoofdpijnen.
Groningen, 1962, pag. 70.
- [27] D.C. North e.a. De opkomst van de westerse wereld.
Den Haag, 1980, pag. 183.
- [28] P.J. Bouman Economische en sociale geschiedenis in hoofdpijnen.
Groningen, 1962, pag. 74.
- [29] W.H.C. Schukking Beurswetgeving. diss. 1947, pag. 1.
- [30] F.J. de Jong De werking van een volkshuishouding.
Leiden, 1957, deel II pag. 17.
- [31] P.J. Bouman Economische en sociale geschiedenis in hoofdpijnen.
Groningen, 1962, pag. 81.
- [32] I. Wallerstein Mercantilisme en de consolidatie van de Europese wereld-economie 1600 - 1750.
Weesp, 1983, pag. 59.
- [33] G. Vandewalle De geschiedenis van het economisch denken.
Deventer, 1976, pag. 19.
- [34] J.G. v.Dillen De beurscrisis te Amsterdam in 1763.
Tijdschrift voor geschiedenis.
Groningen, 1920, pag. 242.
- [35] W.P. Sautijn Kluit De Amsterdamsche Beurs in 1763 en 1773.
Amsterdam, 1865, pag. 3.
- [36] J.G. v. Dillen De beurscrisis te Amsterdam in 1763.
Tijdschrift voor geschiedenis.
Groningen, 1920, pag. 246 e.v.
- [37] J.C. Breen Eene Amsterdamsche credietinstelling uit het laatst der achttiende eeuw.
Tijdschrift voor Geschiedenis, 1900, pag. 138.

- [38] L.J. Rogier Eenheid en scheiding. Geschiedenis der Nederlanden 1477-1813. Utrecht, 1968, pag. 225 e.v.
- [39] L.J. Rogier Eenheid en scheiding. Geschiedenis der Nederlanden 1477-1813. Utrecht, 1968, pag. 223.
- [40] I. Wallerstein Mercantilisme en de consolidatie van de Europese wereld-economie 1600-1750. Weesp, 1983, pag. 226.
- [41] O. Gierke Das deutsche Genossenschaftsrecht. Teil I, Berlin, 1868, pag. 226.
- [42] P.J.M. Aalberse Opkomst, bloei en verval der gilden. Leiden, 1912, pag. 21.
- [43] P.J.M. Aalberse Opkomst, bloei en verval der gilden. Leiden, 1912, pag. 30.
- [44] A.J.M. Brouwer Ancher De Gilden. 's Gravenhage, 1895, pag. 221 e.v.
- [45] H. Hof Wettbewerb im Zunftrecht. Köln, 1983, pag. 236.
- [46] J.C. Overvoorde e.a. De Gilden van Utrecht tot 1528. 's Gravenhage, 1897, pag. 74.
- [47] Th. Keulemans Het gildewezen, opkomst, bloei en verval. Den Haag, 1941, pag. 81.
- [48] P.J. Bouman Economische en sociale geschiedenis in hoofdlijnen. Groningen, 1962, pag. 42.
- [49] R.L. Heilbroner De filosofen van het dagelijks brood. Amsterdam, 1955, pag. 24.
- [50] R.L. Heilbroner De filosofen van het dagelijks brood. Amsterdam, 1955, pag. 24.

- [51] J.C. Overvoorde e.a. De Gilden van Utrecht tot 1528.
's Gravenhage, 1897, pag. 103 e.v.
- [52] G. Schanz Zur Geschichte der deutschen Gesellen-
verbände.
Leipzig, 1876, pag. 18.
- [53] G. Schanz Zur Geschichte der deutschen Gesellen-
verbände.
Leipzig, 1876, pag. 129 e.v.
- [54] W. v. Ravesteyn Onderzoekingen over de economische en
sociale ontwikkelingen van Amsterdam
gedurende de 16e en de 17e eeuw.
Amsterdam, 1906, pag. 5.
- [55] J. Le Goff De cultuur van middeleeuws Europa.
Amsterdam, 1987, pag. 364.
- [56] I. Wallerstein Mercantilisme en de consolidatie van de
Europese wereld-economie 1600-1750.
Weesp, 1983, pag. 150.
- [57] P.J. Bouman Economische en sociale geschiedenis in
hoofdpijnen.
Groningen, 1962, pag. 91.
- [58] Th. Keulemans Het gildewezen, opkomst, bloei en ver-
val.
Den Haag, 1941, pag. 92.
- [59] Th. Keulemans Het gildewezen, opkomst, bloei en ver-
val.
Den Haag, 1941, pag. 94.

De ontwikkeling van de ondernemersfunctie in de Westeuropese maatschappij

De ondernemersfunctie in de 19e en de 20e eeuw

Veranderingen in het wijsgerig denken

De laatste twee eeuwen is er veel over de ondernemersfunctie nagedacht. Voordat hierop nader wordt ingegaan zal eerst, om de wijzigingen die zich ten aanzien van de ondernemersfunctie hebben voorgedaan beter te begrijpen, enige aandacht geschonken worden aan de ontwikkelingen in het denken vanaf de 19e eeuw.

Zoals reeds is opgemerkt is de 18 eeuwse wetenschap steeds meer het leven in heel Europa gaan beheersen. Met behulp van haar mathematisch zekere denkmethode gaat de wetenschap een nieuw, rationeel fundament leggen onder alle gezagsverhoudingen, economische relaties, moraal etc. Ook onder de relatie van de mens tot God. Er ontstaat een nieuwe samenleving die alleen rationeel geconstrueerde menselijke verhoudingen erkent. Alle autoriteit, elke wetenschappelijke gedachte, elk geloof dat niet in de nieuwe mathematische denkmethode is gefundeerd, is aanvechtbaar en behoort tot de "duisternis" van de vroegere eeuwen [1]. Religie, moraal, recht en economie worden mathematisch zuivere redeneringen. Deze visie, die bekend is als de "Verlichting", is een geloof in een betere wereld, die de vrucht zal zijn van de wetenschap. Belangrijke vertegenwoordigers van de "Verlichting" zijn geleerden zoals Locke, Hume, Adam Smith, Voltaire, Rousseau, Leibniz, Wolff etc.

Het ontbinden van de gilden moet in het kader van de "Verlichting", maar vooral tegen de achtergrond van het vrijheidsdenken, zoals dat door Rousseau verwoord is, gezien worden. Rousseau's gedachten worden gedragen door een sterk geloof in de onvervreembare vrijheid van de menselijke persoonlijkheid [2]. Dit vrijheidsideaal werd gecombineerd met de economische theorie van Adam Smith. Deze stelde dat het nastreven van het eigen belang automatisch het algemene belang zou bevorderen. De meest onbeperkte vrijheid zou de bron van welvaart voor allen worden. "Laissez faire, laissez passer" wordt het beginsel van alle economische wijsheid. Meer individuele vrijheid, minder dwang, minder gebondenheid is nodig [3]. De vrije concurrentie geeft ruimte aan de vooruitgang. De ondernemingen zullen niet meer voor de locale, de regionale of de nationale markt produceren. Men gaat voor de wereldmarkt produceren. Het tijdperk van de industriële revolutie breekt aan.

De oorsprong van het hedendaags modernisme ligt in de 18e eeuwse filosofie van de "Verlichting". De verlichtingsdenkers stellen dat door een kritisch onderscheidingsvermogen de mens tot weten komt [4]. Dit weten geldt ook voor het sociaal en economisch denken. De filosoof Comte zag de wetenschappelijke organisatie van arbeid

en kennis als de bron van de eenheid van de mensheid en de vooruitgang. Comte's denken was niet alleen op het macro- maar ook op het microniveau gericht.

Karl Marx (1818-1883) is van mening dat het economische het gehele leven beheerst. Onder invloed van de Hegeliaan Ludwig Feuerbach (1804-1872) komt Marx tot het inzicht dat niet het geestelijk leven (het denken) van de mens het niet-geestelijke (het materiële) beheerst maar omgekeerd het materiële het denken over recht, moraal, geloof etc. beheerst [5]. Voor Marx is de mens een economisch producerend wezen. Economische productie bepaalt de historische ontwikkeling. Marx is van mening dat de arbeider weer met zijn produktiemiddelen verenigd moet worden. De produktiemiddelen zijn de arbeider onttrokken. Het productie-apparaat is steeds meer losgeraakt van de producerende mens. Zijn arbeidsvermogen is versplinterd door de machinale arbeidsdeling. Marx reageert op de inderdaad ten hemel schreiende economische misstanden van zijn tijd. Zijn strijd was tevens gericht tegen de christelijke religie, die deze misstanden, naar zijn mening, zou hebben bewerkt.

Het logisch positivisme is in verschillende landen gelijktijdig opgekomen. Het logisch positivisme wil afrekenen met alle metafysica. Ze wil dit doen met behulp van twee menselijke vermogens die ze betrouwbaar acht, de menselijke zintuigen die de positieve feiten hebben waar te nemen en de menselijke logica die deze waarnemingen zal ordenen. Het positivisme van Comte was, volgens de aanhangers van het logisch positivisme, niet radicaal genoeg. Het nieuwe van het logisch positivisme is dat het zijn kritisch vermogen op het voertuig van de wetenschap, de taal, gaat richten. De wijsbegeerte gaat bijna geheel op in de logica. Het wil zuivere feiten in zuivere taal. Het wil:

"objectieve feiten, die voor iedereen dezelfde taal spreken, of hij nu christen of atheïst, marxist of liberaal, democraat of fascist is." [6]

De positivistische begrippen zullen geheel waarde vrij zijn. De zintuigen hebben te zorgen voor de zuivere positieve feiten, de logica voor de zuivere begrippen. Tezamen zullen ze zuivere algemeen bruikbare wetenschap mogelijk maken. Positivisten hebben een groot vertrouwen in de menselijke rede. Hun motto's zijn: "Ordening en vooruitgang. Feiten in plaats van speculaties" [7]. Naast de Fransman Avenarius (1834-1896), de Oostenrijker Mach (1838-1916) en de Engelsman Russell (1872-1970) heeft de Oostenrijker Ludwig Wittgenstein (1889-1951) aan de wieg van het logisch positivisme gestaan.

In dit kader moet ook sir Karl R. Popper genoemd worden. Popper's wetenschapsleer houdt zich vooral bezig met de zekerheid van het weten. Veel wetenschappers geloven thans niet meer in rationeel zekere kennis omdat de resultaten daarvan niet houdbaar zijn gebleken. Poppers kritisch rationalisme en de algemene logisch-positivistische opvatting hebben gemeen dat beiden wetenschap zien als het resultaat van zintuiglijke waarneming en logica. De strijd gaat slechts over de onderlinge verhouding van deze twee basisfuncties in de opbouw van de wetenschap. Gaat het om het primaat van

de logica zoals bij Descartes of om het primaat van de waarneming zoals bij Locke. Delfgaauw merkt hierover op"

"Empiri en logica zijn derhalve de beide uitgangspunten van dat filosoferen, waarvan een der fundamentele vraagstukken dan ook hun beider verhouding is." [8]

Popper [9] is van mening dat waarnemingen pas wetenschappelijke waarde krijgen in het kader van een theorie. Het is, volgens Popper, de wetenschappelijke theorie die het systematisch onderzoek leidt met als intentie de waarheid van de theorie of mythe te onderzoeken. Hij is van mening dat niet de accumulatie van observaties tot nieuwe ontwikkelingen in een wetenschappelijke theorie leiden, maar dat de accumulatie van observaties het gevolg is van ontwikkelingen in een wetenschappelijke theorie. Hij noemt dit de "searchlight theory of science". Iedere theorie daagt ons uit weer een nieuwe theorie te ontwikkelen. Popper wil de waarheid van een theorie dan ook niet verifiëren, dat is niet bereikbaar. Hij komt tot een prefereren van de ene theorie boven de andere. Popper stelt dat we met relatieve waarheid tevreden moeten zijn [10].

Onze samenleving onderscheidt zich van vroegere samenlevingen door de bijzondere plaats die kennis inneemt. Kennis is de drijvende kracht die in onze post-industriële samenleving het sociale leven beheerst en richting geeft aan innovatie en verandering [11]. De belangrijkste sociale, economische en politieke vraagstukken van het post-industriële tijdperk concentreren zich rond het probleem van "georganiseerde complexiteit". Voor het beheersen van de vergroting van de schaal en de complexiteit is een geheel nieuw arsenaal van technologieën ontwikkeld zoals, informatietheorie, beslissingstheorie, speltheorie, grensnuttheorie etc. Volgens Bell is het eerder de prestatie dan de omvang waardoor de post-industriële systemen zich onderscheiden [12]. De betekenis van de moderne onderneming ligt in haar uitvinding van het begrip prestatie waarna dit begrip tot leven is gebracht door sociale betrekkingen te ordenen naar het model van functionele rationaliteit. Het gevolg is dat de samenleving zelf een gigantische organisatie is geworden. Het ware doel van het systeem is het benutten van de allesomvattende relatie tussen "input" en "output", dat wil zeggen prestatie-efficiency gerichtheid. Het gevolg is een vervlakking tot mateloze begeerte naar macht en consumptiegoederen. Karakteristiek voor het modernisme zijn de "grote verhalen", dat wil zeggen de overkoepelende schema's die een samenhangende verklaring menen te kunnen bieden van de wereld en de geschiedenis in hun geheel. Tegenover dit verlichtingsdenken stellen postmodernisten als Lyotard, Derrida en Foucault dat men zich tevreden moet stellen met voorlopige en fragmentarische inzichten, met "kleine verhalen", meer heden dan toekomstgericht. Bulhof verwoordt het als volgt:

"Het heden wordt *standplaats* in plaats van doorgangsoord van verleden naar toekomst; een *ruimte* waarin men leeft en beweegt - waarin met *danst* zoals bijen in een zwerm. Als dansend gebeuren is heden beweeglijk en rijk aan mogelijkheden, rijk aan beloften." [13]

Het postmodernisme is anti-elitair en anti-autoritair, het is niet op produktiviteit, niet op kwantiteit maar op kwaliteit gericht.

Het sleutelwoord om tot inzicht in het denken van het post-modernisme te komen is het begrip "differentiatie". Het duidt tegelijk op een eenheid en op losstaan van zichzelf [14]. Lyotard (1924-) omschrijft het post-modernisme als het zoeken naar instabiliteiten [15]. Hij is van mening dat niet de consensus maar de verdeeldheid de drijvende kracht van het maatschappelijk leven is. Een overwinning door consensus is gelijk aan de vernietiging van de tegenstand, van een elementaire hartstocht, van een soort primaire bron van energie. Het menselijk handelen wordt volgens deze opvatting voortgestuwd door krachten die zich aan de beheersing door de mens onttrekken. Deze gedachte past niet in het modern rationele denken dat min of meer gericht is op de ontkenning van deze mogelijkheid. Ook Derrida (1930-) heeft veel aandacht aan het begrip "differentiatie" besteed. Hij bouwt hierbij voort op de ideeën van Hueserl en Nietzsche over dit onderwerp. Hij wijst op de strijd waarbij eenheid en identiteit hun krachten moeten meten met die van differentiatie en onbepaaldheid [16]. De opvattingen van Foucault (1926-1984) vertonen veel overeenkomsten met die van Lyotard en Derrida. Ze ontkennen alle drie het idee van de volmaakte oorsprong en vervangen die door een proces van differentiatie en strijd. De logica van het post-moderne denken gaat uit van een rationaliteit die niet gebaseerd is op het vinden van oplossingen voor problemen, maar op het "problematiseren" van antwoorden. Er wordt van uitgegaan dat ongelijkheid en niet gelijkheid de bron van de menselijke structuren is.

Eén van de denkers die het post-moderne denken fel bestrijdt is de Duitse filosoof Jürgen Habermas (1929-). Hij is een representant van de "Kritische Theorie". Uitgangspunt van de filosofen en wetenschappers uit deze stroming is dat theorie en maatschappelijke werkelijkheid nauw met elkaar verbonden zijn. Habermas bestrijdt de steeds toenemende instrumentalisering van de rede. Rationaliteit heeft in de westerse wereld steeds meer een technische, natuurwetenschappelijke gestalte aangenomen. Volgens Habermas is door het beheersingskarakter van de instrumentale rationaliteit de rede steeds meer vervreemd van haar emancipatorische oorsprong [17]. Habermas onderscheidt naast de instrumentale rede, die de mens in staat stelt tot een effectieve beheersing van de natuurlijke omgeving, de communicatieve rede. Hij verstaat hieronder de rationaliteit die inherent is aan de menselijke interactie, het communicatieve handelen [18]. Bij het communicatieve handelen worden plannen onderling op elkaar afgestemd in overeenstemming met hun doelstelling en de handelingssituatie. Volgens Habermas zijn de centrale begrippen uit de traditionele filosofie het subject- en objectbegrip en de daarop gebaseerde kennistheorie niet langer geëigend om een kritische visie op de maatschappij te funderen en te verantwoorden [19]. In tegenstelling tot de post-modernisten is Habermas van mening dat zonder het idee van de volmaakte oorsprong de rede niet kan bestaan. Zijn communicatieve rationaliteit veronderstelt juist zo'n ideale toestand. De rationaliteit van de post-modernisten gaat, zoals reeds is opgemerkt, uit van een andere opvatting van de rede. Zoekt Habermas naar dé oplossing of tenminste naar een benadering daarvan, een post-modernist als Lyotard gaat ervan uit dat de toekomst contingent is, het is alleen zeker dat er iets zal gebeuren, niet dat a danwel niet-a zal gebeuren [20].

Het hiervoor geschetst wijsgerig denken is gebaseerd op het humanistisch religieuze grondmotief van materie en vrijheid, dat uit een secularisatie van christelijke gedachten is ontstaan. Dit denken gaat van een methodisch atheïsme uit. Het is een wetenschappelijke denkhouding die doet "alsof God er niet is". De reformatorische wijsbegeerte, die door Dooyeweerd en Vollenhoven in samenwerking met A. Janse in het tweede en derde decennium van deze eeuw ontwikkeld is, heeft een ander religieus grondmotief [21]. De reformatorische wijsbegeerte gaat van het schriftuurlijk grondmotief van de christelijke religie uit. Dit kan geduid worden met Schepping, zondeval en verlossing door Jezus Christus onze Heer, in de gemeenschap van de Heilige Geest". Bij dit denken staan geen menselijke gedachten over de werkelijkheid centraal maar Gods ordeningen voor de geschapen werkelijkheid. De reformatorische wijsbegeerte breekt met het streven de werkelijkheid uit één of twee aspecten te laten ontstaan waartoe alle anderen verschijnselen herleid dienen te worden. Ze gaat in haar denken er van uit dat al het bestaande is opgebouwd uit een verscheidenheid van onderling onverbrekkelijk samenhangende maar tot elkaar onherleidbare modaliteiten of wetskringen met daarin fungerende subjecten en objecten [22]. Al het zijnde, in ontstaan, bestaan en bestemming is afhankelijk van en moet gericht zijn op God, de Oorsprong van alles. Door uit te gaan van de door God aangebrachte structuren in de geschapen werkelijkheid ontstaat er zicht op de onderlinge verhoudingen en samenhang van de aspecten. Hierbij moeten we ons realiseren dat de mens de geschapen werkelijkheid nooit in de greep kan krijgen. Wetenschap is een activiteit binnen Gods schepping. De schepping is ten diepste een geheim dat een onoverschrijdbare grens voor de wetenschap vormt. Dit heeft tot gevolg dat abstracte wetenschappelijke kennis bepaald, beperkt, betrekkelijk, voorlopig en open is [23]. In dit kader merkt Schuurman [24] op:

"Pas wanneer een leven uit de Waarheid en een erkennen van de Oorsprong en zin der werkelijkheid aan de wetenschap vooraf gaan en de wetenschapsbeoefening kleuren wordt een technicistische wetenschap afgewezen, en komt de wetenschap in een juiste relatie te staan tot de volle ervaringswerkelijkheid."

Ook abstracties zullen met de voor-wetenschappelijke ervaring moeten worden geïntegreerd. Bij interpretaties van wetenschappelijke kennis moet de hele werkelijkheid - ook die waar de wetenschap geen rekening mee houdt - tot haar recht komen. De werkelijkheid heeft meer aspecten dan het te onderzoeken aspect van een bepaalde wetenschap. Dit probleem wordt ook buiten de kring van de reformatorische wijsbegeerte onderkend. Een multidisciplinaire samenwerking als optelsom van diverse vakwetenschappen is echter geen voldoende voorwaarde dat aan de veelzijdigheid, samenhang en concreetheid van de geschapen werkelijkheid recht wordt gedaan. De werkelijkheid bestaat uit bijzondere, unieke entiteiten. Een abstractie, ook een abstractie van het universele, levert een bijdrage aan de verrijkte kennis van die unieke werkelijkheid. Maar de werkelijkheid mag nooit aan een abstractie uitgeleverd worden. De wetenschap mag niet pretenderen die uniekheid te omvatten en te beheersen [25]. In haar denken erkent de reformatorische wijsbegeerte een boven-subjectieve en boven-

willekeurige normatieve structuur van de werkelijkheid. Deze structuur bestaat uit een groot aantal van elkaar onderscheiden, maar ook samenhangende normbeginselen. De richting is niet alleen immanent maar ook transcendentiaal. Van de mens wordt gevraagd deze normbeginselen in verantwoordelijkheid, coram Deo, uit te werken en toe te passen. Bij ons handelen gaat het niet alleen om wat "kan" maar ook om wat coram Deo "mag".

Het ondernemersbegrip

Tot aan de Franse revolutie overheerste de ambachtelijke produktiewijze. Een ambachtelijke produktiewijze wordt in het algemeen gekenmerkt door produktie voor incidentele klanten op bestelling, kleinschalige produktie, kleine produktieseries, nauw contact tussen de hoogste chef en de laagst geplaatste arbeider, produktie met veelzijdig bruikbare werktuigen [26]. De fabrieksproduktie, die vooral vanaf de 19e eeuw plaats vond, wordt gekenmerkt door marktproduktie, produktie op voorraad, grootschalige produktiewijze, grote produktieseries, grote afstand tussen de hoogste chef en de laagste arbeider, produktie met - gespecialiseerde - machines.

Tegelijk met de opkomst van de industriële revolutie ontstaat er ook behoefte aan een beter economisch inzicht. De Engelse klassieke economen hebben ondanks het industrieel leiderschap van Engeland in de 19e eeuw geen specifieke aandacht aan de functie van de ondernemer geschonken. Komt in de Duitse literatuur het begrip "Unternehmer" en in de Franse literatuur het begrip "entrepreneur" voor, in de engelse literatuur van die tijd vindt men nauwelijks iets over de ondernemer. Soms spreekt men van "Enterpriser", maar meestal van "master" of "businessmen". Bij de Engelse klassieke economen is de ondernemer diegene die de leidende arbeid verricht. Bij hen is de ondernemer en de kapitaalverschaffer dezelfde persoon [27]. Sinds die tijd heeft het denken over de ondernemer en de ondernemersfunctie de volgende ontwikkeling doorgemaakt.

Say ziet de ondernemer als iemand die een rol speelt bij zowel de prijsvorming van de eindprodukten als bij de coördinatie van de produktiefactoren. Deze mening komt overeen met die van Cantillon die schrijft:

"Les marchands en boutique et les détailliers de toutes especes sont des entrepreneurs qui achètent à un prix certain et qui revendent dans leurs boutiques ou dans les places publiques à un prix incertain." [28]

Say stelt dat de ondernemer aan bijzondere eisen moet voldoen. Hij moet bijzondere morele kwaliteiten hebben, over kapitaal beschikken en het risico willen lopen geen winst te ontvangen. Aan het accepteren van risico wordt door Say verder nauwelijks aandacht besteed.

Von Thünen [29] is de eerste die de rol van de ondernemer gaat zien in het dragen en tegemoet treden van onverzekerbare risico's en het verrichten van handelingen die aan niemand anders kunnen worden overgelaten.

Marshall [30] ziet in de ondernemer twee functies verenigd, namelijk de controle over de werkzaamheden en het op zich nemen van risico's. Deze risico's zijn, volgens Marshall, van wisselende grootte en afhankelijk van de omstandigheden van de bedrijfstak. Hij deelt de ondernemers in de volgende twee groepen in:

- diegenen die nieuwe en verbeterde produktiemethoden weten in te voeren;
- diegenen die betreden paden volgen.

De eerste groep is maatschappelijk het belangrijkste. Uit Marshalls publicaties over de ondernemer blijkt dat hij de ondernemer toch als een hoog gekwalificeerd soort medewerker ziet, die alleen maar kapitaal nodig heeft om als ondernemer op te treden. De ondernemer van Marshall onderscheidt zich niet van een bedrijfsleider. Marshall is van mening dat de "uncertainty" een "evil in itself" is. De "uncertainty" is verantwoordelijk voor de spreiding in het jaarresultaat. De "uncertainty" van Marshall is iets anders dan de onzekerheden bij Von Thünen. Deze spreekt van een andersoortig risico. Von Thünen zegt:

"es gibt keine Assekuranzgesellschaft gegen alle und jede Gefahr, die mit Übernahme eines Gewerbes verbunden ist; ein Teil der Gefahr muss immer von dem Unternehmer selbst getragen werden. Durch das bloße sinken der Preise der Produkte, Fabrikate und Handelswaren, kann der Pächter eines Guts, der Fabrikant wie der Kaufmann, ein ganzes Vermögen verlieren - und gegen diese Gefahr gibt es keine Assekuranzgesellschaft." [31]

Pierson ziet als belangrijke taak voor de ondernemer het op doelmatige wijze met elkaar in verbinding brengen van de produktiefactoren grond, kapitaal en arbeid. De taak van de ondernemer bestaat, volgens Pierson, uit het regelen, leiden, samenvoegen en oppertoezicht houden zodat de kosten zo gering mogelijk zijn [32]. Hier kan tegenin gebracht worden dat de bedrijfsleider deze dingen ook kan doen en dat dit niet als typische functie van de ondernemer beschouwd kan worden. De ondernemersfunctie moet veeleer gezocht worden in hetgeen de ondernemer alleen kan, het accepteren van kapitaalrisico. De ondernemer loopt het gevaar van kapitaalverlies. Hij wijst er op dat een rentenier ook het risico van kapitaalverlies heeft. Zowel de rentenier als de ondernemer kunnen kapitaal verliezen als een debiteur insolvent blijkt te zijn. De ondernemer loopt echter bovendien het gevaar dat zijn produkt minder of niet meer in een maatschappelijke behoefte voorziet.

Sinds het verschijnen van het werk van Clark [33] wordt er in de economische theorie een statische en een dynamische benadering onderscheiden.

In de statische benadering ontstaat volgens Clark een marktprijs die uitsluitend een vergoeding voor de kostenelementen bevat. In dit denkmodel over het economisch proces is de mens niet meer dan de leverancier van arbeid, of dit nu leidend of uitvoerend is. De leidende arbeid is in dit denken niets anders dan het combineren van produktiefactoren. Ook als één of meerdere dynamische factoren veranderen zal dit geen aanleiding zijn voor spanningen tussen kosten en prijzen als er volledig kennis is. Bij Clark is de ondernemer de coördinator, die geen kapitaal bezit en arbeid en

kapitaal tot samenwerking brengt. In de statische situatie is er volgens Clark geen ondernemer nodig. In de dynamische situatie zijn, door de veranderingen die in de data van het economisch proces voorkomen, beslissingen noodzakelijk. De ondernemer moet aangeven hoe arbeid en kapitaal gecoördineerd moet worden. Clark gaat echter niet zo ver dat hij constateert dat de veranderingen onzekerheden met zich mee brengen.

Hawley, een leerling van Clark, noemt de ondernemer de enige produktieve factor [34]. De andere factoren duidt hij als "means", als produktiemiddelen aan. Het essentiële van de ondernemersfunctie is, volgens Hawley, het dragen van prijsrisico's. Het dragen van risico's is volgens Hawley, onafscheidbaar aan het bezit van de onderneming verbonden. Hij ziet de kapitaalverschaffers, ook de obligatiehouders als deze risico lopen, als ondernemer.

Schumpeter [35] ziet de ondernemer als iemand die "neuer Kombinationen durchsetzt". Deze "Durchsetzung" kan zich op de volgende verschillende gebieden afspelen.

- het produceren van een nieuw artikel of een tot nu toe onbekende kwaliteit;
- het invoeren van een nieuwe in de betreffende industrietak nog niet bekende produktiemethode;
- het ontsluiten van een nieuwe afzetmarkt;
- het opsporen en gebruiken van nieuwe bronnen voor grondstoffen of halffabrikaten;
- het doorzetten van een nieuwe organisatie, zoals het creëren van een monopoliepositie of het doorbreken van een monopolie.

De laatste twee punten, die Clark ook noemt, zijn door Schumpeter verder uitgewerkt. Ondernemers zijn, volgens Schumpeter, de economische subjecten die de nieuwe combinaties doorzetten. Schumpeter stelt:

"Die Unternehmerfunktion ist nichts anderes als die Führerfunktion auf dem Gebiet der Wirtschaft. Führerschaft hat nur dort eine Funktion wo es Neues, nicht schon erfahrungs- und routinegemäß zu Erledigendes durchzusetzen gibt." [36]

Vooraf op dit laatste element legt Schumpeter veel nadruk. Hij wijst er op dat in het wezen van het leiderschap de bijzondere prestatie van de ondernemer ligt die slechts door een kleine groep vervuld kan worden. Deze bijzonderheid ligt allereerst in de "Mehrleistung und eine andersartige Leistung" [37] dan bij routinematig leidinggeven. Wat vertrouwde data zijn in routine omstandigheden worden "onbekenden". Het element van onzekerheid komt duidelijk naar voren. Leidinggeven is een subjectief - psychologische prestatie. Niet alleen moeten de innerlijke krachten van de gewoonte, van sleur, van de inertie etc. overwonnen worden maar ook tegendruk van buiten. De ondernemer is met zijn nieuwe ideeën bedreigend. De ondernemer gaat toch door omdat hij een lust tot strijden heeft, succes najaagt ter wille van het succes en vreugde beleeft aan scheppende arbeid.

Opgemerkt moet worden dat beslissingen van ondernemers vaak op data van intrinsieke "doubtfulness" steunen. Met deze term van Bertrand Russell [38] wordt een soort

waarschijnlijkheid bedoeld die van niet-mathematische aard is en dat niet alleen omdat ze geen betrekking heeft tot bepaalde data, maar omdat ze rekening heeft te houden met iets wat geheel en al buiten het terrein van de mathematische waarschijnlijkheid ligt.

Cobbenhage wijst er op dat bij Schumpeter het menselijke en persoonlijke ingekrompen is tot één functie, het doorzetten en realiseren van nieuwe economische combinaties. De "economical man" herleeft in een modernere vorm. In economische beschouwingen wordt weldra de ondernemer als mens niet meer het centrale punt, maar een van menselijkheid ontdane "functie van het leidinggeven" [39].

Von Böhm Bawerk [40] ziet de ondernemersfunctie vanuit een geheel andere invalshoek. Hij is van mening dat het wezenlijke van de ondernemingsfunctie het produceren via een omweg met behulp van kapitaalgoederen is. Het is de produktie via een omweg die maakt dat grote bedragen voor een lange periode moeten worden geïnvesteerd. De ondernemer moet de rentabiliteitskansen van de investering, die bepaald wordt door de toekomstige kosten en baten, beoordelen. Hij zal leiding moeten geven aan de organisatie van de produktie en eventueel ook als kapitaalverschaffer optreden. Knight [41] gaat verder op dit spoor. Bij hem is de kern van de ondernemersfunctie een gespecialiseerd zijn in het tegemoet treden van onzekerheden die verband houden met de markt. Deze marktonzekerheden zijn de smaak van de consumenten, veranderingen in de inkomensverdeling, revolutionaire technisch-technologische ontwikkelingen, nieuwe goedkoop te winnen grondstoffen, politieke invloeden etc. Niet het kapitaalbezit (kapitaal is te lenen) noch het leiding geven (dat kan een bedrijfsleider ook) is het wezenlijke van de ondernemersfunctie. De ondernemer is diegene die in laatste instantie de verantwoordelijkheid voor de beslissingen op zich neemt. Knight is daarom van mening dat ondernemers gespecialiseerd zijn in het tegemoet treden van onzekerheden.

Stallaert heeft weer een andere invalshoek. Hij komt tot de conclusie dat de ondernemer diegene is die als verantwoordelijk leider van de onderneming de verantwoordelijkheid draagt van haar bestaan en voortbestaan [42]. Stallaert legt een verband tussen de onzekerheid en de onderneming.

Del Vecchio [43] wijst er op dat er sprake is van een concurrentie tussen de verzekeringsmaatschappij en de ondernemer met als inzet het overnemen van het risico. Hij meent dat de hoogte van de risicopremie respectievelijk van de ondernemerswinst bepalend is waar het wordt ondergebracht. Vecchio heeft ons inziens geen oog voor onverzekerbare risico's. De houding van de ondernemer tegenover onverzekerbare risico's is verschillend. Door verschil in inzicht in de economische structuren, intelligentie, reactievermogen op veranderingen, beoordeling van de middelen, bereidheid om met onzekerheden te maken te hebben, reageren ondernemers niet gelijk op onverzekerbare risico's.

Hicks [44] merkt op dat de mate waarin onzekerheid geaccepteerd wordt ook een relatie heeft met de preferentieschaal van de ondernemer. De bereidheid de verantwoordelijkheid te aanvaarden sluit ook het risico van een mislukte carrière in. Anderzijds is de verantwoordelijkheid ook een stimulans voor ondernemers. Als zij de onzekerheden op de juiste wijze het hoofd bieden zullen zij door hun scheppingsdrang hun ideeën in daden, met het verwachte positieve resultaat, kunnen omzetten.

Stauss analyseert de klassieke opvatting van de ondernemer als eigenaar en manager. Hij laat zien dat er in de "neo-klassieke" tijd de volgende twee gedachtenstromingen zijn waar te nemen, namelijk wetenschappers als:

- Clark en Schumpeter die bij hun definitie van de ondernemer de nadruk op de functies op het gebied van de leiding leggen;
- Hawley en Knight die de samenhang tussen leiding en het dragen van risico onderstrepen.

Stauss [45] acht geen van deze benaderingen juist, omdat hij het onmogelijk acht de zogenaamde "entrepreneurs" in één groep samen te brengen op grond van een unieke ondernemersrol die zij alleen zouden spelen. Het blijkt namelijk dat het niet mogelijk is de persoon te vinden die uitsluitend de risico-drager zou zijn. Daar het dragen van risico's als een integrerend deel van de rol van de ondernemer wordt gezien zal, volgens Stauss, een andere weg ingeslagen moeten worden. De bezitters van de produktiemiddelen, de arbeiders en de kapitaalverschaffers worden door Stauss de "supply functionaries" genoemd. Beiden, de arbeiders als eigenaar van hun eigen arbeidsvermogen, de kapitaalverschaffers als eigenaar van de financiële middelen, lopen het risico, dat ze uit de verschillende voor hen openstaande alternatieven, de verkeerde keuze doen. Stauss ziet de onderneming als een eenheid die werkt door middel van diverse functionarissen met zeer verschillende verantwoordelijkheden, die ook weer in verschillende relaties tot de onderneming staan. Bij de benadering van Stauss wordt de onderneming de ondernemer. Het is de onderneming die met de "supply functionaries" tot overeenstemming komt over het gebruik van de produktiemiddelen en de goederen die geproduceerd en verkocht worden. De drijvende kracht in de onderneming is nu de organisatie die beslissingen treft. Ze is samengesteld uit een groep individuele leden met bijzondere volmachten die hen in staat stellen de noodzakelijke beslissingen te nemen, hetzij als deel van de leiding, hetzij als "supply functionaries", die over controlerende macht beschikken.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft het denken over de ondernemer en de ondernemersfunctie zich vooral geconcentreerd op de grote ondernemingen. Veel publicisten, waaronder McClelland, wijzen op de speciale eigenschappen waarover de ondernemer als persoon moet beschikken om succesvol te kunnen opereren. Een vergelijkend onderzoek van Hornaday en Aboud [46] in 1971 laat zien dat entrepreneurs hoog scoren op leiderschap, onafhankelijkheid en behoefte aan erkenning en dat entrepreneurs laag scoren ten aanzien van behoefte aan ondersteuning en vrijgevendheid. Palmer [47] wijst er op dat de bekwaamheid in het nemen van besluiten onder onzekere omstandigheden een aanvullende eigenschap van entrepreneurs is. Daarnaast wijst hij er op dat entrepreneurs het belang en de noodzaak van de terugkoppeling van de bereikte resultaten zien. Ook hecht de entrepreneur grote waarde aan persoonlijk succes. Baumbach en Mancuso zijn van mening dat de entrepreneur meer door succes dan door geld gestimuleerd wordt [48].

De laatste jaren wordt er niet alleen over entrepreneurs maar ook over intrapreneurs gesproken. Pinchot geeft de volgende typering van beide begrippen [49]:

Intrapreneur

Any of the "dreamers who do". Those who take hands-on responsibility for creating innovation of any kind within an organization. The intrapreneur may be the creator or inventor but is always the dreamer who figures out how to turn an idea into a profitable reality.

Entrepreneur

Someone who fills the role of an intrapreneur outside the organization.

Pinchot merkt op dat entrepreneurs, die er in slagen zelfstandige goedlopende bedrijven te realiseren, veel méér dan rijkdom en prestige hebben, ze hebben vrijheid van handelen. Het vermogen dat entrepreneurs verdienen stelt hen in staat risico's te nemen. Het geeft hen de mogelijkheid hun nieuwe ideeën langer uit te proberen en voor hun eigen fouten te betalen zonder zich te moeten verantwoorden bij hun chef. Corporate entrepreneurs zijn niet vrij in hun handelen. Zij moeten iedere daad verantwoorden. Ze krijgen veelal problemen als het te lang duurt voordat een project winst oplevert. Ook kunnen hun projecten, om wat voor reden dan ook, door hun superieuren beëindigd worden.

De ondernemersfunctie

De particuliere ondernemer is zowel eigenaar als ondernemer. Hij is zowel leider van zijn onderneming als kapitaalverschaffer. Bij de kleine N.V.'s of B.V.'s zien we veelal een duplicaat van de particuliere onderneming. Ook hier is de ondernemersfunctie vaak direct gekoppeld aan de dagelijkse leiding. Het eigen vermogen wordt door de directie, de familie of door derden ingebracht. Het vreemd vermogen wordt als langlopende of als kortlopende verplichting aangetrokken. Bij de publieke N.V.'s en B.V.'s is het aanwijzen van de ondernemer echter veel gecompliceerder. Zoals hiervoor is toegelicht is in de loop der jaren het inzicht in de ondernemersfunctie verdiept en gewijzigd. Al snel werd duidelijk dat economische begrippen in verschillende economische orden een andere betekenis kunnen hebben. Grochla merkt in dit verband over planning op:

"Die Wirtschaftsordnung ist also der grundsätzliche Bestimmungsfactor, die alleinige Determinante für die Subjekte der Betriebsplanung und ihre Kräfteverhältnisse." [50]

Zo bepaalt de economische orde of het subject van de ondernemingsplanning privaateconomisch of maatschappelijk-economisch van aard is, dat wil zeggen of het bepalen van de bedrijfseconomische grootheden door de ondernemer of door de overheid zal geschieden. Met het veranderen van de maatschappelijke inzichten treden er ook wijzigingen in de economische orde op die op hun beurt de functie van de ondernemer kunnen beïnvloeden [51]. Eucken onderscheidt twee basis typen economische orden, de "Zentral geleiteten Wirtschaft" en de "Verkehrswirtschaft" [52]. De centraal geleide

economie kan zowel betrekking hebben op een gezinshuishouding als op een volkshuishouding. Een landbouwbedrijf dat alleen voor de behoefte van de eigen familie produceert is volgens Eucken geen onderneming omdat het bedrijf niet voor de markt produceert. Eucken noemt zo'n gezinshuishouding een "Eigenwirtschaft".

Zou het bedrijf ook nog in een deel van de maatschappelijke behoeften voorzien dan gaat het karakter van de "Eigenwirtschaft" verloren. Bij een centraal gestuurde volkshuishouding beschikt de staat over de macht om door middel van plannen de gehele economie te besturen. Hiertegenover staat de ruilverkeershuishouding, door Eucken "Verkehrswirtschaft" genoemd. Hierbij wordt aan de werking van het prijsmechanisme overgelaten een coördinatie van de vele economische beslissingen tot stand te brengen. Soms wordt naast deze twee basistypen nog een derde ordevorm, aangeduid met corporatisme, onderscheiden. Corporatisme is een door groepen geleide economie [53]. Het corporatisme behoort tot het type ruilverkeershuishouding omdat ook hier een, kleiner, aantal huishoudingen zelfstandig hun plannen opstelt.

Daar we ons onderzoek op dit punt tot de westerse industrielanden beperken zal alleen voor ruilverkeershuishoudingen nagegaan worden aan wie of aan welk orgaan de ondernemingsfunctie toegewezen moet worden. We willen hierbij aandacht schenken aan:

- de vermogenverschaffers als ondernemer;
- de raad van commissarissen als ondernemer;
- de leiding als ondernemer;
- de onderneming als ondernemer.

Gaan we uit van de definitie van Haccoû [54] dat ondernemers die mensen zijn die hun inkomen overwegend afhankelijk stellen van de onzekere uitkomsten van het productieproces, dan zou de ondernemersfunctie in eerste instantie moeten worden toegewezen aan de vermogensverschaffers. Zij zijn de enige groep die een produktiefactor ter beschikking stelt zonder dat vooraf een vergoeding is overeengekomen. In de praktijk blijkt dat de uitkeringen aan de aandeelhouders wordt gestabiliseerd, terwijl door de toegenomen interne financiering de preventieve beoordeling van investeringen zich aan het oordeel van de aandeelhouders onttrekt. Daarnaast zijn er ook binnen de onderneming groeperingen met een variabel inkomenbestanddeel. Hierbij moet gedacht worden aan tantièmes, winstdeling, etc. Ook de overheid heeft, door de jaarlijks wisselende resultaten, een variabel inkomen. Toch is het voor ieder duidelijk dat op grond van haar variabele belastinginkomsten de overheid geen aanspraak op de ondernemingsfunctie kan uitoefenen. In sommige ondernemingen kan er een onderscheid gemaakt worden in aandeelhouders die een aandeel in het beleid wensen en een groep aandeelhouders die de band met de onderneming slechts zolang wensen te handhaven als overeen komt met hun individuele rendementsverwachtingen. Moore maakt in dit verband een onderscheid in "control ownership" en "investment ownership" [55]. Als de ondernemingen alleen kapitaal in de vorm van control ownership aan kunnen trekken, zal bij de huidige economisch maatschappelijke verhoudingen betwijfeld moeten worden of nog in de kapitaalbehoefte van de moderne grote onder-

nemingen voorzien kan worden. Ook wijst de opkomst van de "raiders" bij het "investment ownership" op een ontwikkeling die er niet voor pleit de aandeelhouders als ondernemer te zien. Knight is van mening dat zowel de vermogensverschaffersfunctie als de leidersfunctie gedelegeerd kan worden. Hij ziet de bevoegdheid tot het aanstellen van de leider als de centrale ondernemersfunctie. Knight merkt over de ondernemer op:

"The nearest approach to an entrepreneur only would be a man who borrowed all the resources for operating a business and then hired a manager and give him an absolutely free hand." [56]

Veelal is het in de praktijk de raad van commissarissen, die de beslissingen over de vervulling van leidinggevende posities neemt, ondanks een formele toekenning van deze bevoegdheid aan de vergadering van aandeelhouders. Dit benoemingsrecht is van vitaal belang voor de onderneming. Een dergelijk benoemingsrecht is echter pas effectief als door regelmatige herbenoeming het recht met een zekere regelmaat kan worden uitgeoefend. Wettelijk is in Nederland de algemene taakomschrijving voor alle commissarissen:

- toezicht houden op het beleid van het bestuur en op de algemene gang van zaken;
- het bestuur met raad en daad terzijde staan.

Bij de vervulling van de beide taken dienen de commissarissen zich sinds 1971 naar het belang van de vennootschap en de met haar verbonden ondernemingen te richten. Dit betekent dat zij niet eenzijdig bepaalde belangen dienen te behartigen, noch van de aandeelhouders, noch van de werknemers [57]. De raad van commissarissen is thans meer een groep wijze mannen, waarvan de kennis en relaties zodanig gevarieerd zijn, dat ze een belangrijk verlengstuk van de leiding is. De moderne commissarissen zijn globaal in vier verschillende categorieën in te delen nl. de werknemers-, de expertise-, de belangen- en de netwerkcommissarissen. De netwerkcommissaris beschikt over een uitgebreide kring van relaties die de onderneming van pas kunnen komen en is afkomstig uit de politieke of zakelijke top. De belangencommissaris is gedetacheerd door één van de grote aandeelhouders, institutionele beleggers of een belangrijke zakenpartner. De expertise commissaris is hoogleraar of consultant en expert op een bepaald terrein. De werknemerscommissaris is belangenbehartiger van de werknemers. De netwerk- en de belangencommissarissen drukken nadrukkelijk een stempel op de Nederlandse topondernemingen [58]. De wettelijke functie van de Raad van Commissarissen maakt dit college noch de individuele leden geschikt voor de ondernemersfunctie.

De derde mogelijkheid is de ondernemersfunctie aan de leiding van de onderneming toe te kennen. Cobbenhage merkt hierover op:

"Als ondernemer is dan te beschouwen degene hetzij directeur, commissaris of hoe dan ook geheeten, die in leidende functie zich volledig geeft aan de

onderneming en hare levensproblemen als zijn eigene voelt en in die functie dientengevolge zijn economisch levensbestaan vindt." [59]

Omdat de leiding van een onderneming met onzekerheden wordt geconfronteerd, zijn er argumenten die ervoor pleiten aan de leiding van de onderneming de ondernemersfunctie toe te wijzen. Naast een financiële verantwoordelijkheid van de leiding is bij mislukking ook de aantasting van de goede naam een belangrijke zaak. Voor deze keuze pleit ook een arrest van de Hoge Raad [60], waarin gesteld wordt, dat de algemene vergadering van aandeelhouders van een N.V. niet bevoegd is het bestuur opdracht te geven tot handelingen die tot de bevoegdheid van het bestuur behoren. Een reden waarom de leiding van een moderne onderneming mijns inziens niet de ondernemersfunctie vervult, vloeit voort uit de organisatie. In een moderne onderneming wordt per functie aangegeven welk deel van de besluitvorming door welke functionaris moet worden verzorgd. Ook wordt via kengetallen en budgetten het raam aangegeven waarbinnen de beslissingen moeten passen. Het is moeilijk het ondernemersbegrip van Cobbenhage aan te laten sluiten bij het karakter van een moderne onderneming. Dit gaat beter met de definitie van Ten Doesschate die stelt:

"Ondernemer is hij, die de feitelijke en zelfstandige beschikkingsmacht over produktiefactoren heeft en daarover de verantwoordelijkheid draagt." [61]

Op grond van deze definitie wordt de ondernemersfunctie door alle leidinggevende functionarissen vervuld. De kracht die de delen samenbundeld en het geheel richting geeft, is de organisatie.

In moderne ondernemingen, waar de centrale beslissingen door middel van een geïnstitutionaliseerd proces op de verschillende niveau's tot afgeleide beslissingen worden herleid, is het de onderneming zelf die de ondernemersfunctie vervult. Stauss heeft erop gewezen dat de ondernemer volgens de inzichten van Knight en Schumpeter te weinig ruimte krijgt voor de vele vitale beslissingen die in de moderne onderneming in een geïnstitutionaliseerd proces genomen worden. Ze beperken de zuivere ondernemersdaad tot het aanstellen van de verantwoordelijke functionarissen, dan wel ze beperken het ondernemers handelen tot het scheppen van nieuwe verhoudingen. Stauss stelt:

"The firm centered around its decision-making organization, operates as the functionary in undertaking the entrepreneurial role through the medium of individuals having relations with it." [62]

In het verleden, in de gildetijd, was de onderneming niet los te zien van de persoon van de ondernemer. Gildebepalingen stonden een scheiding van de persoon van de ondernemer en de onderneming niet toe. Na de Franse Revolutie werd een scheiding tussen ondernemer en onderneming mogelijk. Thans is bij moderne ondernemingen de onderneming de ondernemersfunctie gaan vervullen. Hierbij moet duidelijk gesteld worden dat de verzelfstandiging van de onderneming iets anders is dan de, door

scheiding van kapitaalverschaffing en bestuur van de onderneming, mogelijke machts-accumulatie bij de leiding van de onderneming. Bij de zelfstandige onderneming ziet men enerzijds dat de onderneming mensen nodig heeft om tot leven te komen. Anderzijds is het noodzakelijk dat de organisatie zich aanpast aan het individu. Cobbenhage merkt over de integratie van mens en onderneming op:

"Er is een wisselwerking tussen de ziel en het door haar bezielde organisme."
[63]

De zelfstandige onderneming zal, onder invloed van de intrapreneurs, op diverse gebieden zoals research, produktvernieuwing, etc. haar eigen toekomst proberen te bepalen. Het resultaat hiervan is een geïnstitutionaliseerd proces dat, eenmaal op gang gebracht, de groei van de onderneming tot een permanent verschijnsel maakt. De vooruitgang is dan een integrerend element van de onderneming geworden.

Bij het besturen en beheersen van ondernemingen zal in het algemeen van een modernistische of een postmodernistische visie uitgegaan worden. Bij een modernistische visie zullen de vraagstukken zich concentreren op het rationeel beheersen van "georganiseerde complexen", waarbij van gelijkheid en het harmonie model uitgegaan wordt. Bij een postmodernistische visie wordt er van uitgegaan dat niet gelijkheid maar ongelijkheid de bron van de menselijke structuren is. Vertegenwoordigers van deze visie zijn van mening dat via verschillen juist de meerwaarde uit een organisatie te halen is. Door confrontatie wordt creativiteit gegenereerd [64]. Bij het denken over de plaats van de onderneming in de moderne westerse industriële maatschappij komt steeds meer naar voren dat iedere industriële onderneming in de toekomst deel zal gaan uitmaken van één van de gecompliceerde industriële netwerken die thans aan het ontstaan zijn. Netwerken waarin, als de postmodernistische visie doorzet, differentiatie en strijd en niet consensus de drijvende kracht zal zijn.

Omdat bij moderne ondernemingen de onderneming de ondernemersfunctie uitoefent, kan de onderneming als actor bij handelingen optreden. De onderneming wordt geconfronteerd met de "wat mag" vraag. Markttheoretici als Milton Friedman zijn van mening dat het ongewenst is dat ondernemingen zich door andere principes dan het prijsmechanisme laten leiden. Volgens Friedman moet een onderneming a-moreel handelen [65]. Anderen zoals Spit [66] en French [67] stellen daarentegen dat de onderneming wel degelijk een ethische verantwoordelijkheid heeft. Ze zijn van mening dat het ondernemingsfunctioneren uiteindelijk niet te reduceren is tot individuele moraliteit. De ethische verantwoordelijkheid in een onderneming moet gezien worden vanuit de organisatie van de onderneming. Hierbij kunnen de volgende drie niveaus onderscheiden worden, namelijk:

- verantwoordelijkheid ten gevolge van de functie;
- verantwoordelijkheid vanuit de organisatiestructuur en organisatiecultuur;
- verantwoordelijkheid ten gevolge van de machtstructuur en marktcultuur.

Wempe e.a. [68] wijst er op dat de verantwoordelijkheid van een onderneming tot uitdrukking komt in de verschillende relaties die ze onderhoudt. Wempe e.a. onderscheiden bij ondernemingen de volgende verantwoordelijkheidsrelaties:

- relaties tot een andere, tot op zekere hoogte afhankelijke partij die opgevat kan worden als een soort contractuele relatie;
- relaties die als een zorgrelatie opgevat kunnen worden;
- relaties waarbij de onderneming zich ondergeschikt maakt aan het belang van de andere partij.

Daar opofferingsgezindheid slechts in zeer bijzondere situaties van een onderneming gevegd kan worden zijn, volgens Wempe e.a., in de praktijk alleen de eerste twee relaties van belang voor een verantwoordelijke onderneming.

Wempe e.a. zijn van mening dat de ethische verantwoordelijkheidsrelatie van een onderneming met een andere partij in eerste instantie vanuit een contractuele relatie opgevat moet worden. Het gaat hierbij niet alleen om expliciete maar ook om impliciete afspraken. Kunnen de voorwaarden voor een faire contractrelatie niet gerealiseerd worden, dan moet volgens Wempe e.a. de betreffende onderneming redelijke zorg als uitgangspunt voor haar handelen nemen.

Ook Van de Kieft gaat van ethische verantwoordelijkheid uit. Hij vult deze echter anders in dan Wempe e.a. Bij de invulling van het begrip "verantwoordelijkheid" gaat hij van het Bijbels liefdegebod uit. Rentmeesterschap en rechtvaardigheid staan bij hem centraal [69].

Samenvatting

Veel twintigste eeuwse wetenschappers zijn van mening dat de werkelijkheid in de kern irrationeel is. Emperie en logica worden samen uitgangspunt bij het filosoferen. Hier van uitgaande komt Popper tot de conclusie dat we ons met relatieve waarheid tevreden moeten stellen.

Heden ten dage kan men twee groepen wetenschappers onderscheiden, de modernisten en de post-modernisten. De modernisten stellen dat alle wezenlijke maatschappelijke vraagstukken zich concentreren op het beheersen van "georganiseerde complexiteit." Postindustriële systemen onderscheiden zich eerder door prestatie dan door omvang. Het post-moderne denken gaat er van uit dat niet gelijkheid maar ongelijkheid de bron van de menselijke structuren is. De logica van het postmoderne denken gaat uit van differentiatie en strijd.

Habermas bestrijdt de steeds toenemende instrumentalisering van de rede. Zowel het instrumentalisme als het kritisch modernisme van Habermas delen beiden het geloof in een logische en zinvolle wereld gegrondvest op de rede als de universele vaste fundering.

De reformatorische wijsbegeerte erkent een boven-subjectieve en boven-willekeurige normatieve structuur in de werkelijkheid. De mens moet deze normbeginselen in verantwoordelijkheid, coram Deo, uitwerken en toepassen.

De hedendaagse moderne westerse levensbeschouwing kan door de volgende belangrijke uitspraken op het kritisch niveau weergegeven worden:

- de samenleving erkent alleen rationeel geconstrueerde menselijke verhoudingen;
- waarheid is relationeel;
- de relatie van de mens tot God wordt ook steeds meer gerationaliseerd;
- er is een sterk geloof in de onvervreembare vrijheid van de menselijke persoonlijkheid;
- onbeperkte vrijheid is de bron van welvaart voor allen;
- niet gelijkheid maar ongelijkheid is, volgens de post-modernisten, de bron van de menselijke structuren.

Veel economen hebben over het begrip ondernemer nagedacht. Ten aanzien van de ondernemer als eigenaar en manager zijn twee gedachtenstromingen waar te nemen:

- zij die bij hun definitie de nadruk leggen op de functies op het gebied van de leiding;
- zij die de samenhang tussen leiding en het dragen van risico's onderstrepen.

Stauss stelt, en dit geldt zeker voor de grote moderne ondernemingen, dat niet één persoon maar de onderneming de ondernemersfunctie vervult. Bij moderne grote ondernemingen kan er niet meer van één ondernemer gesproken worden en heeft de onderneming de ondernemersfunctie, en daarmee volgens diverse publicisten ook de ethische verantwoordelijkheid, overgenomen en wordt de onderneming met de "wat mag" vraag geconfronteerd.

Literatuurverwijzingen

[1]	B. Russell	Geschiedenis der westerse filosofie. Wassenaar, 1970, pag. 538 e.v.
[2]	A. Keizer	Wetenschap in bijbels licht. Amsterdam, 1986, pag. 122.
[3]	P.V. Mini	Philosophy and economics. Gainesville, 1974, pag. 72 e.v.
[4]	A. Keizer	Wetenschap in bijbels licht. Amsterdam, 1986, pag. 117.
[5]	R. Heiss	Hegel, Kierkegaard, Marx. Utrecht, 1976, pag. 346 e.v.
[6]	H. Koningsveld	Het verschijnsel wetenschap. Meppel, 1976, pag. 75.
[7]	H. Willemsen	Woordenboek Filosofie. Assen, 1992, pag. 333.
[8]	B. Delfgaauw	De wijsbegeerte van de 20e eeuw. Baarn, 1961, pag. 136.
[9]	K.R. Popper	Conjectures and Refutations. London, 1972, pag. 127.
[10]	K.R. Popper	The Logic of Scientific Discovery. London, 1975, pag. 108.
[11]	D. Bell	The coming of post-industrial society. Londen, 1987, pag. 212 e.v.
[12]	D. Bell	The coming of post-industrial society. Londen, 1987, pag. 12 e.v.
[13]	I.N. Bulhof	Het postmodernisme als uitdaging. Annalen van het Thijmgenootschap. Jaargang 78, aflevering 1, 1990, pag. 22.

- [14] G. Burrell e.a. Modernisme, postmodernisme en organisatieanalyse.
Management en organisatie, 1988/5, pag. 290.
- [15] F.J. Lyotard The postmodern condition: a report on knowledge.
Minneapolis, 1984, pag. 71 e.v.
- [16] J. Derrida Speech and phenomena.
Evanston, 1973, pag. 129 e.v.
- [17] J. Hoogland Habermas en het postmodernisme.
Beweging, Jaargang 52. no 6 december 1988, pag. 114.
- [18] J. Habermas Marxisme en filosofie.
Amsterdam, 1981, pag. 43 e.v.
- [19] J. Hoogland Habermas en het postmodernisme.
Beweging, Jaargang 52. no 6 december 1988, pag. 114.
- [20] J.F. Lyotard Het postmoderne weten.
Kampen, 1987, pag. 177.
- [21] H. Dooyeweerd A new critique of theoretical thought.
Philadelphia, 1953-1958
- [22] A. Keizer Wetenschap in bijbels licht.
Amsterdam, 1986, pag. 313.
- [23] E. Schuurman Crisis in de landbouw.
Stichting voor reformatorische wijsbegeerte, Inaugulaire rede, 24 sept. 1987, pag. 23.
- [24] E. Schuurman Crisis in de landbouw.
Stichting voor reformatorische wijsbegeerte, Inaugulaire rede, 24 sept. 1987, pag. 25.
- [25] E. Schuurman Wijsheid en Wetenschap.
Civis Mundi, jaargang 1984, vol. 23 pag. 191 e.v.

- [26] W.J. v.d. Woestijne   Functie en functieervulling van de binnenlandse goederenhandel. 's-Gravenhage, 1982, pag. 12.
- [27] D.A. Walker   Walras's Theory of the entrepreneur. De economist 134. nr 1, 1986, pag. 2.
- [28] R. Cantillon   Essai sur la Nature du Commerce en Général.
Edited with an english translation by H. Higgs.
New York, 1964, pag. 50.
- [29] J.H. v. Thünen   Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Rostock, 1850, deel 2, pag. 478.
- [30] A. Marshall   Principles of economic. London, 7th. edn, Book V, pag. 400.
- [31] J.H. v. Thünen   Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Rostock, 1850, deel 2, pag. 84.
- [32] N.G. Pierson   Leerboek der Staatshuishoudkunde. Deel I, 1912, pag. 258 e.v.
- [33] J.B. Clark   Distribution of Wealth. New York, reprint 1956, pag. 56, 246 e.v.
- [34] F.B. Hawley   Enterprise and the Productive Process. New York, 1907, pag. 102 e.v.
- [35] J. Schumpeter   Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. München, 1926, pag. 100.
- [36] -----   Handwörterbuch der Staatswissenschaften, art. "Unternehmer", pag. 482.
- [37] J. Schumpeter   Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. München, 1926, pag. 125.

[38]	B. Russell	Human Knowledge. Its scope and limits. London, 1948, pag. 356 e.v.
[39]	M.J.H. Cobbenhagen	De ondernemersfiguur in de theoretische economie. Maandschrift Economie, Tilburg, eerste jaargang 1935-1936, pag. 84.
[40]	E. v. Böhm-Bawerk	Positive Theorie des Kapitaless. Jena, 1921, Erster Band, pag. 16.
[41]	F.H. Knight	Risk, Uncertainty and Profit. Boston, 1939, pag. 255 e.v.
[42]	A.L.S.P. Stallaert	De ondernemer in de gebonden volks- huishouding. Tilburg, Diss. 1942, pag. 72.
[43]	G. del Vecchio	Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. III Untersuchungen zur Theorie des Unter- nehmergewinnes pag. 291.
[44]	J.R. Hicks	Value and capital. Oxford, 1939, pag. 18.
[45]	J.H. Stauss	The Entrepreneur: The firm. Journal of Political Economy, 1944, pag. 112 e.v.
[46]	J.A. Hornaday e.a.	Characteristics of Succesful Entrepre- neurs. Personal Psychology. Summer 1971 pag. 141 e.v.
[47]	M. Palmer	The Application of Psychological Tes- ting to Entrepreneurial Potential. California Management Review, 1971 Vol.13.N3. pag. 32 e.v.
[48]	C.M. Baumbach e.a.	Entrepreneurship and Venture Manage- ment. Englewood Cliffs, NJ, 1987, pag. 4.

- [49] G. Pinchot III   Intrapreneuring.
New York, 1985, pag. IX.
- [50] E. Grochla   Betrieb und Wirtschaftsordnung.
Berlin, 1954, pag. 60.
- [51] H.J. Wagener   Economische systemen.
Alphen aan de Rijn, 1980, pag. 75 e.v.
- [52] W. Eucken   Grundsätze der Wirtschaftspolitik.
Tübingen, 1952, pag. 21.
- [53] K.P. Hensel   Ordnungspolitische Betrachtungen zur
katholischen Soziallehre.
ORDO Band II, 1949, pag. 229 e.v.
- [54] J.F. Haccoû   Het ondernemerschap in de moderne
grote onderneming.
Tijdschrift voor Vennootschappen, janu-
ari 1961 pag. 193.
- [55] W.E. Moore   Industrial relations and social order.
New York, 1946, pag. 85.
- [56] F.H. Knight   Risk, Uncertainty and Profit.
Boston, 1939, pag. 300.
- [57] E.M. Kneppers   De Raad van Commissarissen.
Bedrijfskunde, jaargang 55, 1983/4 pag.
380.
- [58] M. Schinkel   Macht aan de commissaris.
Quote, December 1988, pag. 75.
- [59] M.J.H. Cobbenhagen   De verantwoordelijkheid in de onderne-
ming.
Roermomd, 1927, pag. 55.
- [60] ---   H.R. 21 januari 1955 (N.J. 1959 - 43)
- [61] J.F. ten Doesschate   De functie van de ondernemer in het
huidige tijdsbestek, preadvies voor de
Landdag van economen.
Leiden, 1952, pag. 36.

[62]	J.H. Stauss	The entrepreneur: the firm. Journal of political Economy, maart/ december 1944, pag. 120.
[63]	M.J.H. Cobbenhagen	De verantwoordelijkheid in de onderne- ming. Roermond, 1927, pag. 61.
[64]	R. Gaastra	Chaos in de onderneming: Doodsteek of levensvoorwaarde? De Organisatie, Juli/Aug. 1989, pag. 21 e.v.
[65]	M. Friedman	Capitalism and Freedom. Chicago, 1971, pag. 13.
[66]	I.W.M. Spit	Multisubjectieve activiteit en morele verantwoordelijkheid. Utrecht, 1986, pag. 129 e.v.
[67]	P.A. French	Collective and corporate responsibility. Columbia University Press, New York 1984, pag. 31 e.v.
[68]	J. Wempe e.a.	Management & moraal: theorieën en bedrijfscases. Leiden, 1991, pag. 135 e.v.
[69]	R. van de Kieft	Onderneem het maar. Uit: Mens, waar ben je? Cahier 17, Christelijk studiecentrum ICS. Amsterdam, 1992, pag. 60.